

ՃԱԼԵԹԻ ՎԱՆՔԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՔԱՌՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ՝

Բանալի բառեր՝ Կուրի ձախափնյակ, Բուն Աղվանք, Շաքի, Շիրվան, քրիստոնեություն, Վարդաշեն, Ճալեթ, վանք, եկեղեցի, Աղվանից կամ Գանձասարի կաթողիկոսություն:

Վաղ ժամանակներից Հայաստանը սերտ հարաբերությունների մեջ է գտնվել Կուր գետով սահմանակից Բուն Աղվանք երկրի հետ: Պատմական հավաստի հիշատակությունները վկայում են, որ Կուրի ձախափնյակի տարեթնիկ տարածքում վաղ ժամանակներից բնակվել են ոչ միայն աղվաններ², այլև որոշակի, որն ուրույն գերակատարություն է ունեցել երկրամասի մշակութային և քաղաքական զարգացումներում³: Կուրի ձախափնյակում և մերձկասպյան շրջաններում հայ էթնիկ տարրի վաղեմության փաստի առնչությամբ Սիմեոն Ա Երևանցի պատմագիր կաթողիկոսն իր հիշատակարանում գրում է. «Իսկ բազմութիւնք հայալեզու և հայակրօն ժողովրդոցն, որք այժմ գոն ի յերկիրն Աղուանից, հայք են ի բնէ»⁴: Որպես երկրամասի տեղաբնակ և մշակութակերտ ժողո-

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ Գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 21T-6A163 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում:

² Մինչև նոր ժամանակներն իրենց բուն-աղվանական էթնիկ դեմքը Կապադակի և Շաքիի շրջակայում պահպանեցին լոկալիզացիայի (նաև՝ ուտիներ), ինչպես նաև Դաղստանի հարավի ու Ադրբեջանի հյուսիսի՝ լեզգիական լեզուներով խոսող ժողովուրդները (լեզգիներ/լեկեր, թաթարաբանցիներ, ագուներ, ց(ծ)ախուրներ, ռուֆուներ, բուդուներ, կոխներ, խինալուցիներ և այլն): Տե՛ս **Ա. Ա. Акопян**, *Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках*, Ереван, 1987, с. 74, **Նույնի**՝ Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում և Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչև ժԳ դար, Երևան, 2020, էջ 107:

³ **Հ. Գալստյան, Ա. Հակոբյան**, «Էթնալեզվական գործընթացները Բուն Աղվանքում» (**Հ. Գալստյան, Հոդվածներ, հուշագրություններ, հարցազրույցներ (ժողովածու):** Կազմ.՝ **Հ. Մարության**, Երևան, 2003, էջ 91-92):

⁴ Դիան Հայոց պատմութեան, Գ գիրք, մասն Բ, Սիմեոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, հրատարակեց **Գիտ Բանասյ Աղանեանց**, Թիֆլիս, 1894, էջ 417-418:

վուրդ հայերը մասնակցեցին այդ տարածաշրջանի հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, կրթամշակութային կյանքին և ստեղծեցին հարուստ պատմություն⁵:

Կուրի ձախափնյակի էթնոմշակութային զարգացումներում հայկական ազդեցությունն առավելապես դրսևորվել է քրիստոնեության և դպրության տարածման ու հաստատման գործում⁶: Բուն Աղվանքում ձևավորված եկեղեցին, ընդունելով Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու գերակայությունը, վարչականորեն և դավանաբանական առումով նրա մասն էր կազմում⁷:

Հայկական քաղաքակրթական ոլորտում գտնվող Կուրի ձախափնյակի քրիստոնյա, այդ թվում նաև հայ բնակչության առկայության և Հայ Առաքելական եկեղեցու քրիստոնեական ավանդույթների պահպանման վկայությունն են մատենագրական աղբյուրներում և դարից հիշատակվող Կապաղակի, Բաղասա-

⁵ Երկրամասի էթնոմշակութային պատմության մեջ հայոց էթնոհոգևոր և ֆաղափարական ակունքներ, հայկական ու հայաբնակ գյուղերի մշակութային գործունեության անվիճելի վկայություններն են հայ նաւարապետության հորինվածքներով կառուցված միջնադարյան բազմաթիվ եկեղեցիները, վանքերը և մատուռները, հնավայրերի հայերեն արձանագրված հարուստ խաչարձերն ու տապանաքարերը, որոնցով հարուստ են Նիժ, Վարդաշեն, Ճալեթ, Ամուրավան, Գանձակ, Ղալակա, Վանք, Ռուշանաշեն, Հնդար, Սադիան, Մատրասա և այլ գյուղերի գերեզմանատները (տե՛ս Ս. Կարապետյան, *Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը*: Գիրք Ա, Երևան, 1997): Կուրի ձախափնյակում հայերեն խոսքն ամրապնդվում և տարածվում էր նաև հայ գրով: Այս առումով պատմական բացառիկ արժեք ունեն նաև երկրամասի տասնյակ գրչօջախներում ԺԺ-ԺԷ դդ. ընթացքում ընդօրինակված հայերեն ձեռագիր բազմաթիվ մատյանները (Ավետարաններ, սաղմոսարաններ, փարզգրքեր, ճաշոցներ, եկեղեցական-ծիսական այլ ժողովածուներ՝ Մաշտոցներ, ժամագրքեր, խորհրդատետրեր և այլն): Տե՛ս Օ. Եգանյան, «Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանի «Նկարագիր Շամախույ թեմի» գրքում հիշատակված ձեռագրերը», *Էջմիածին*, 1970, № Ա, էջ 45-48, տե՛ս նաև **Ճուլնի՝ Աշխատութիւններ**, Հրատարակութեան պատրաստեց՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Երևան, 2014, էջ 72-75, Գ. Ստեփանյան, «Շամախու Հայոց թեմի գրչության այլ վայրերում գրչագրված եկեղեցապատկան և վանքապատկան մատյանները (XIV-XIX դդ.)», *Էջմիածին*, 2005, № ԺԲ, էջ 67-73):

⁶ **Կորյուն**, Վարդ Մաշտոցի, Բնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, քարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով ի ձեռն պրոֆ. դ-ր Մ. Աբեղյանի (այսուհետ՝ **Կորյուն**), Երևան, 1941, էջ 70, **Ն. Ալիմեան**, Ս. Մաշտոց վարդապետ. *Կեանքն եւ գործունէութիւնը, հանդերձ կենսագրութեամբ Ս. Սահակայ*, Վիեննա, 1949, էջ 295-319, **Ա. Յակոբեան**, «Մաշտոցի երկրորդ հիսիսային ուղեւորութեան ժամանակը եւ խնդիրները», *Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Հայոց գրերի գյուտի 1600-ամյակին (Երևան, 12-17 սեպտեմբերի, 2005 թ.)*: Զեկուցումների ժողովածո, Երևան, 2006, էջ 122-131:

⁷ **А. А. Акопян**, *Албания-Алуанк...*, с. 137.

կանի, Հաշուի, Յրիի⁸, Բախաղատի և Շաքիի եպիսկոպոսությունները⁹, որոնց հենքի վրա ժ. դ. վերջերին ժԱ. դ. սկզբներին Աղվանից կաթողիկոսության (ԺԳ դարի վերջերից Գանձասար անվամբ)¹⁰ ենթակայության կազմավորվել են Շամախի-Շիրվանի¹¹ և Շաքիի հայոց թեմերը: Ընդ որում, Շամախիի թեմը կազմավորվել է Բաղասականի, Բախաղատի, Հաշուի, Յրիի և Չոզ-Դերբենդի եպիսկո-

⁸ Ճիղբ գավառի և նրա կենտրոն Յրիի բաղափի և համանուն թեմի առաջնորդանիստի համադրումը Շամախուց շուրջ 10 կմ արևմուտք գտնվող Սաղիան հայկական գյուղի (այդտեղ էր գտնվում ավելի ուշ շրջանում կազմավորված Շամախու հայոց թեմի առաջնորդանիստ Սաղիանի Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքը) հետ մանրամասն տե՛ս Բ. Հարությունյան, «Ափինֆի տեղադրության հարցի շուրջը», *Բեշ*, Երևան, 1981, № 1, էջ 123, Ա. Յակոբեան, «Աղուանիում Արշակունեաց թագաւորութեան անկման ժամանակի մասին», *ՄՄԱԵԺ*, պրակ XXVI, Երևան, 2008, էջ 85, ծն. 27, **նույնի՝** *Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ժԳ դար*, էջ 71):

⁹ **Կուրյուն**, էջ 70, 72, **Մովսէս Խորենացի**, *Պատմութիւն Հայոց*, ֆենական բնագիրը և ներածությունը՝ Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, լրացումները՝ Ա. Սարգսեանի, Երևան, 1991, էջ 340, **Մովսէս Կաղանկատուացի**, *Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի*, ֆենական բնագիրը և ներածությունը՝ Վ. Առաքելյանի (այսուհետ՝ **Կաղանկատուացի**), Երևան, 1983, էջ 89, 122, 346:

¹⁰ Մ. Բալայան, *Հայ Աղվանից եկեղեցին (սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը)*, Ստեփանակերտ, 2009, էջ 168, Թ. Մինասյան, *Արցախի գրչության կենտրոնները*, Երևան, 2015, էջ 11: Հմտ. Բ. Ուրաբեան, Մ. Հասրաբեան, «Գանձասարի վանքը», ՀՀՀ, Պէրոպ, 1974, հ. 6, էջ 95, Է. Դանիելեան, *Գանձասարի պատմութիւն*, Երևան, 2005, էջ 113, *Դիվան հայ վիճագրության*, պրակ V, Արցախ, Կազմեց՝ Ս. Գ. Բախտալարյան, Երևան, 1982, էջ 36, Շ. Մկրտչյան, *Արցախ. Պատմամշակութային համառոտ ակնարկ*, Երևան, 1991, էջ 22:

¹¹ X դարից Կուրի ստորին հոսանքից մինչև Կասպից ծով և Ապշերոնի թերակղզուց հյուսիս-արևմուտք՝ ընդհուպ մինչև Դերբենդի ամիրայություն ընկած ողջ մերձկասպյան տարածքը Շամախի կենտրոնով սկզբնաղբյուրներում առավելապես հայտնի էր «Շիրուանայ երկիր» անունով, որի հիմքում ընկած էր վաղմիջնադարյան Ճիղբի բուն-աղվանական թագավորությունը: Մ. Ջամչյանն այդ մասին գրում է. «Աղուանից աշխարհ..., որ է ընդ մէջ Կուր գետոյ և Կասպից ծովո՛ւ մինչև ի Դարբանդ. և սա կոչի Աղուանֆ Շիրուանայ, կամ Շիրուան...» (**Մի-ֆայել Ջամչյանց**, *Հայոց պատմութիւն (սկզբից մինչև 1784 թվականը)*, հ. Գ, Երևան, 1984, հավելված, էջ 131): «Շիրվան» երկրանվան ստուգաբանման և հարակից հարցերի մանրամասն ֆննդությունը տե՛ս В. Минорский, *История Ширвана и Дербента X-XI вв.*, Москва, 1963, с. 85, 106-119, Հ. Փափազյան, «Անանուն տաջիկ աշխարհագիրը Հայաստանի, Ադրբեջանի և Արևելյան Վրաստանի աշխարհագրության և տնտեսական հարաբերությունների մասին (X դ.)», «*Տեղեկագիր*» ՀՍՍՀ ԳԱ (*հաս. գիտ.*), Երևան, 1953, № 5, էջ 80, 86, А. А. АКОПЯН, *Албания-Алуанк...*, с. 90, Տ. Դավալեան, «Շիրուան տեղանուն ստուգաբանության շուրջ», ՀՀՀ, Պէրոպ, 2006, հ. ԻԶ, էջ 17-28, Ար. Հակոբյան, ««Շիրվան» երկրանվան ծագման հարցի շուրջ», *ՄԱ*, հ. IV, Երևան, 2007, էջ 61-65: Հետևաբար, Շամախիի հայոց թեմը երկրամասի՝ Շիրվան անունից կոչվել է նաև Շիրվանի թեմ: Թեմի վարչատարածային սահմանները ընդգրկում էին ծովափնյա շրջանները (Մամուրթ, Բաղասական և այլն)՝ Չոզ-Դերբենդի, Գյոխայի, Շամախիի, Դուբայի, Ջավատի (նաև՝ Ջեվադ) և Բաֆվի գավառները:

պոստոլյունների հենքի վրա, իսկ Շաքին շարունակեց գործել Կապաղակի և Շաքիի¹² եպիսկոպոսոլյունների միավորմամբ¹³: Երկու թեմերի համար բնական սահմանագիծ էր համարվում Կուրի Կոկիսոն («Գեօգչայ»)¹⁴ վտակը:

Ուրվագծենք Շաքիի հայոց թեմի, մասնավորապես նրա առաջնորդանիստի պատմությունը: Մատենագրական վաղ շրջանի աղբյուրները Շաքիի թեմական առաջնորդանիստի վերաբերյալ որևէ կոնկրետ վայր չեն մատնանշում: Ուստի աղբյուրագիտական առկա նյութի շրջանակում փորձենք հստակություն մտցնել խնդրո առարկա հարցի մեջ: «Արարատ» ամսագրում Յ. Մելքոնյանցի՝ «Ի Գիսու վանք» վերտառությամբ հոդվածում Շաքիի թեմում գործող հնօրյա վանքերի մասին ասվում է. «Նուխույ Վիճակումն երկու նշանաւոր հինօրեայ Վանորայք կան, — Ճալեթու և Սրբոյն եղիշէի Առաքելոյն»¹⁵

¹² Վաղ միջնադարյան սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները փաստում են, որ Շաքիի եպիսկոպոսությունն իր ուրույն դերակատարությունն է ունեցել Աղվանից կաթողիկոսությունում: Այսպես, Շաքիի եպիսկոպոսությունը հիշատակվում է Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Բ Գաբելենցու (557-574 թթ.) Աղվանից Աբաս կաթողիկոսին (552-596 թթ.) 568 թ.՝ Բրիտոնեական հավատքն ամուր պահելու կապակցությամբ հղած թղթում («...Ամբակումայ՝ Շափույ եպիսկոպոսի...»): Տե՛ս Կաղանկատուացի, էջ 122, տե՛ս նաև Գիրք թղթոց, Տփլիս, 1901, էջ 81: Մանրամասն տե՛ս Յովհաննէս Գաբելենացի, Թուղթ առ Վրթանէս Սրենեաց եպիսկոպոսն, Թուղթ առ Տէր Աբաս՝ Աղուանից կաթողիկոս: Գիտաֆննական բնագրերը՝ Յ. Քնուէեանի: Մատենագիրք Հայոց, հ. Գ, 2 դար, Անթիլիաս-Լիբանան, էջ 448: Բացի այդ, հաճախ Աղվանից կաթողիկոսներ են ընտրվել նաև Շաքիի եպիսկոպոսությունից: Զորօրինակ, Ուխտանես եպիսկոպոսին (671-683 թթ.) հաջորդել է Շաքիի եպիսկոպոս Եղիազարը (680-686 թթ.), որին X դարի վերջի պատմիչ Մովսես Դասխուրանցին (մատենագրության և պատմագրության մեջ կոչված նաև Կաղանկատուացի) բնութագրել է «...այր բարի ու ազնուական...» պատվանունով (Կաղանկատուացի, էջ 213): Ուշագրավ է, որ այդ կարգը պահպանվել է նաև հետագայում: Այսպես, Աղվանից Սիմեոն կաթողիկոսի (704-705 թթ.) մահից հետո դարձյալ Շաքիի եպիսկոպոսությունից կաթողիկոս է ընտրվել Միհայել սարկավազը, որը զանակալել է 37 տարի (705-742 թթ.): Տե՛ս Կաղանկատուացի, էջ 344, տե՛ս նաև Ա. Յակոբեան, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում..., Հաւելուած, Ժ, էջ 436:

¹³ Մանրամասն տե՛ս Գ. Ստեփանյան, «Շամախու հայոց թեմի սկզբնավորման հարցի շուրջ», ՀՊՃՀ (տարեկան գիտաժողովի նյութերի ժողովածու), Երևան, 2005, № 3, էջ 870-873:

¹⁴ Գետանունն ըստ՝ Մակար Էպս. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ գրացիք, էջ 50:

¹⁵ Ավանդության համաձայն՝ Բուն Աղվանում Բրիտոնեության առաջին զաղափարախոսը և առաջալը եղել է Քրիստոսի առաջալ Ս. Թադեոսի աշակերտ Եղիշան (տե՛ս Կաղանկատուացի, էջ 10-11): Այդ են վկայում Կուրի ձախափնյակում նրա պատվին կանգնեցված պատմահարտարապետական հուշարձանների՝ «Եղիշ-Առափյալ» անուններով եկեղեցիների, վանքերի, մատուռների ու ժողովրդական ուխտատեղիների առատությունը (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ գրացիք (Միջին Դադստան), Թիֆլիս, 1893, էջ 218, 236, 248, Հ. Առափեյան (Խառատյան), «Եղիշե առափյալի պաշտամունքն ուղիների մեջ և Ոստի գավառի հարցի շուրջ», ԼՀԳ, Երևան, 1991, № 6, էջ 69-86, Ջուլյնի՝ «Եղիշե առափյալը և նրա առափնյությունը», Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, ակունքները, տիպերը, պաշտամունքը: Հոգվածների ժողովածու, Երևան, 2001, էջ 52-53, Ս. Կարապետյան, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը: Գիրք Ա, Երևան, 1997, էջ 39, 42, 87, 95, Հ. Սվազյան, «Սուրբ Եղիշան Հայոց Արևելից կողմանց, Զողա երկրի և Աղվանից աշխարհի լուսավորիչ», ԼՀԳ, Երևան, 2000, № 2, էջ 55-65:

Գիտութեամբ...»¹⁷: Աղբյուրագիտական տվյալների բացակայության պայմաններում այս վանքերի հիմնադրման ստույգ ժամանակն անհայտ է. ավանդաբար

¹⁶ Նշենք, որ պատահական նմանության արդյունքում Գիս անունով բնակավայր է եղել Կուրի ձախափնյակում՝ Շաֆի ֆաղաֆից 6 կմ հյուսիս (տե՛ս Մ. Բարխուտարեանց, *Աղուանից երկիր եւ դրացիք*, էջ 270) և աջափնյակում՝ Ուտիում, Ուտի-Առանձնակ գավառում, Կուրի և Թարթաղի միջագետքում (տե՛ս Հայաստանի հարակից շրջանների տեղանունների բառարան: Կազմեցին՝ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, հ. 1, Երևան, 1986, էջ 867): Ուտի ուսումնասիրողները միակարծիք չեն Ս. Եղիշայի՝ ֆարոգշատեղիի՝ Գիսի տեղորոշման հարցում: Նրանցից ոմանք բնակավայրը տեղադրում են Կուրի ձախափնյակում, ոմանք՝ աջափնյակում (տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, «Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ», Բեձ, Երևան, 1971, № 1, էջ 182-186, Ս. Бархударян, *Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений*, научные редакторы Ал. Акопян, Кл. Асатрян, Ереван, 2011, с. 44, Հ. Սվազյան, *Հայ-աղվանական եկեղեցական հարաբերությունները 2-8-րդ դարերում*, Ս. Էջմիածին, 2019, էջ 50-67): Ձախափնյակի Գիս գյուղը բռնի մահմեդականացվել է XVIII դարի կեսերին և արտասանությամբ տեղանունը փոխարինվել էր Քիշի (տե՛ս Նովիկեցի, «Նովիսի», Նոր-Դար, Թիֆլիս, 1888, նոյեմբերի 15, № 191, տե՛ս նաև Մ. Բարխուտարեանց, *Աղուանից երկիր եւ դրացիք*, էջ 270, 290-291, տե՛ս նաև Ղազար ֆեն. Հովսեփեան, *Ակնարկներ ուտիացի եւ մահմեդական հայերի մասին*, Թիֆլիս, 1904, էջ 40, տե՛ս նաև Ս. Երեմյան, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի*, էջ 48):

«Արգամ» ստորագրությամբ հեղինակի Գիս-Քիշ գյուղի հնաբնակներից գրառած «ձանապարհորդի նամակներ» վերատուրքյամբ ուղեգրական նոթերում ասվում է. «Նովիսուց վեց վերստ հեռաւորութեան վրայ դէպի հիւսիս գտնուում է Եղիշէ Առաքեալի վանքը: Փոքրիկ եկեղեցին, չգիտենք որ թուականից կառուցած, որի համար պատմութիւններում անգամ մի յիշատակութիւն չկայ, միանգամայն անխախտ մնացած է մինչև այսօր...» (Արգամ, «ձանապարհորդի նամակներ», Նոր-Դար, Թիֆլիս, 1889, դեկտեմբերի 15, № 208): «Կովկասյան օրացոյց»-ի հայտնած մի տեղեկության համաձայն՝ «Քիշ գյուղի մոտակայքի Ս. Եղիշա առաքյալի վանքի միանալ-գմբեթավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին կառուցվել է 1244 թ. արքեպիսկոպոս Սերաֆիմի կողմից» (Кавказский календарь на 1852 г., Тифлиси, 1851, с. 271): Ըստ Սարգիս արեւալ. Ջալալյանցի՝ Գիսի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին հարտաբաւետական հորինվածքով տարբերվել է Հայաստանում կառուցված եկեղեցիներից. «Ձև այս եկեղեցոյ չէ նման ըստ ձևոց եկեղեցեաց Հայոց կառուցելոց ի թագաւորաց և ի իշխանաց, ըստ որում եկեղեցիք Հայաստանանի կամ կիսաբոլոր են կամ խաչաձև, և կամ սագաշէն առանց կաթողիկէի: Այլ սա կիսաբոլոր է յարելից, ֆառանկիւնի յարեւմտից, սագաձև ի ներքուստ և խաչաձև ի վերուստ: Ի միջնավայր տանեաց անելով զվայելուչ տաճայր կաթողիկէ, անհերթք ֆարինք ընդ կրոյ մածեալք, միացեալք ի ձեռն հարուստ ժամանակի, ակներև ցուցանեն զհնութիւնս այսր մենաստանի» (Ս. Ջալալեանց, *Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան*, մասն Բ, Տիֆլիս, 1858, էջ 369-370): Մակար եպս. Բարխուտարյանցը այսպես է նկարագրել եկեղեցին. «...արտափուստ կիսակլորակ է տանաքիս արևելյան կողմն, ֆառանկիւնի արևմտեան կողմն, խաչաձև վերի կողմն և հնադարեան ձևով շինուած կաթողիկէն: Այնչափ միացած է կրաշաղախ ցեխն տաշուած չիք ֆարի հետ, ասես թէ ձուլուած և եղած է միապաղաղ ֆար: Միայն թէ չունի արձանագրութիւն և ընդարձակ մեծութիւն: Վանքս ունի մի ֆանի սենեակներ...» (Մ. Բարխուտարեանց, *Աղուանից երկիր եւ դրացիք*, էջ 270): Գիսի միանալ-գմբեթավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցու տիպաբանական հարցերի մանրամասն փնտրությունը տե՛ս Ս. Կարապետյան, «Памятники средневековой архитектуры в гаварах Шаки и Капалак Собственно Албании», *Кавказ и Византия*, вып. 6, Ереван, 1988, с. 225-230.

¹⁷ Յ. Մելքոնեանց, «Ի Գիսու վանք», *Արարատ*, 1875, № Ա, էջ 31:

դրանք համարվում են առաքելաշեն, իսկ հիմնարկումը վերագրվում է Ս. Եղիշային¹⁸։ Ինչպես նկատել է դեռևս Մակար եպս. Բարխուտարյանը՝ «Վանուցս (իմա՝ Ճալեթի – Գ. Ս.) առաջին հիմնարկությունը ոմանք տալիս են Եղիշէ Առաքելին, բայց չկայ վաւերական ապացոյց»¹⁹։ Այսուհանդերձ, պատմությունը պահպանել է որոշ կովաններ, որոնք թույլ են տալիս արձանագրել, որ Շաքիի թեմի առաջնորդանիստը գտնվել է Աղվանքի երբեմնի մայրաքաղաք արքայանիստ Կապադակի արքունական տիրույթում՝ Ոստան (տարբ.՝ Ոստան-ի-Մարզ(ծ)պան) գավառում՝ Կովկասյան լեռնաշղթայի լանջին տարածված հայերով ու ուղիներով բնակեցված Վարդաշեն (1989-ից՝ Օղուզ) ավանից²⁰ 4 կմ արևմուտք, պատմական հուշարձաններով չափազանց հարուստ հայկական հնավանդ Ճալուտ-Ճալեթ²¹ գյուղում։ Այսպես, պատմագիր Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանը 1691 թ. Կ. Պոլսում կազմած Հայ եկեղեցու մեծ քարտեզում թվարկելով Աղվանից կաթողիկոսության Կուրի ձախափնյակն ընդգրկած տարածքում կառուցված սրբավայրերը, թեև հետևելով ավանդությանը, Ճալեթի վանքի հիմնումը նույնպես վերագրում է Ս. Եղիշա առաքյալին, այսուհանդերձ, այն նախապատիվ համարելով մյուսներից նշում է. «Ճալեթ. Եղիշէ նախ աստ օրհնեաց. եպիսկոպոսարան»²²։

Ճալեթի վանքի եպիսկոպոսանիստ լինելը հաստատվում է երկրամասում 1850 թ. ամռանը շրջագայած երախտաշատ տեղագիր Սանահնի վանքի միաբան Սարգիս արքեպս. Ջալալյանցի արժեքավոր տեղեկությամբ։ Այսպես, Ճալեթի Ս. Աստվածածնի վանքում եղած ժամանակ նա ամենայն հավանականու-

¹⁸ Տե՛ս ՄՄ 3592, էջ 10բ, 11ա-բ, տե՛ս նաև Ս. Զալալեանց, նշվ. աշխ., մասն Բ, Տփլիս, 1858, էջ 369, 377։

¹⁹ Մ. Բարխուտարեանց, *Աղուանից երկիր եւ դրացիք*, էջ 250։

²⁰ Բանահավաք, Կուտկաշենի գյուղական ոսումնարանի տեսուչ Ռաշիդ-բեկ Էֆենդիի XIX դ. վերջին գրառած ավանդության համաձայն՝ Նովսիի գավառի Վարդաշեն և Կուտկաշեն գյուղերի նիմնադիրները եղել են երկու հայ եղբայրներ՝ Վարդան և Կուրկա (տե՛ս Рашид-бек-Эфендиев, «Несколько сведений о селени Куткашинь, Нухинского уезда, Елисавет-польской губернии», *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа* (այսուհետ՝ *СМОМПК*), вып. IX, Тифлис, 1890, с. 139)։ Վարդաշենի մասին մանրամասն տե՛ս Մ. Ասլանեան, «Նամակ Նուխուց» (Բ), *Մշակ*, Թիֆլիս, 1872, դեկտեմբերի 21, № 50, Ա. Արծրունի, «Նամակ Վարդաշենից», *Մշակ*, Թիֆլիս, 1874, օգոստոսի 29, № 34, Մ. Бежанов, «Краткие сведения о селе Варташене и его жителей», *СМОМПК*, вып. XIV, Тифлис, 1892, с. 213-232, Ե. Լալայեան, *Նիժի և Վարդաշենի ուտիները ազգագրական տեսակետից*, Երևան, 1926, էջ 5, Զ. Խառատյան, «Եղիշե առաքյալը և նրա առաքելությունը», էջ 52-53։

²¹ Տեղանվան՝ Ճալուտ>Ճալեթ անցման ստուգաբանության և հարակից հարցերի մասին մանրամասն տե՛ս Զ. Կարապետյան, ««Ճաղագ», «Ճալա» բառերը և նրանց տեղանվանական գործածությունը», էջ 153-162։

²² G. Uluhogian, *Un antica mappa dell'Armenia. Monasteri e santuari dal I al XVII secolo*, lungo editore Ravenna, 2000, p. 50, 53, տե՛ս նաև Գույնի՝ «Գանձասարի կաթողիկոսությունն ըստ Երեմիա Չելեպի ֆառեզի (1691 թ.)»։ Թարգմանությունը ֆրանսերենից՝ Վ. Պողոսյանի, ՊԲՀ, 2003, № 1, էջ 160։

թյամբ օգտվելով վանքի դիվանատան գրավոր նյութերից, վկայաբերում է անթվակիր մի ձեռագիր կոնդակի բովանդակությունը, որում վանքի առաջնորդանիստ լինելու վերաբերյալ ասվում է. «Ի կոնդակաց գտելոյ ի հին ձեռագիրս երեւի թէ՛ զմենաստանս զայս (իմա՛ ճալեթի վանքը – Գ. Ս.) կառոյց առաքեալն եղիշէ, և եղ ի նմա զվերատեսուչ, և ապա եղև եպիսկոպոսարան, ուր հետ զհետէ յաջորդեցին բազումք (ընդգծումը մերն է – Գ. Ս.)»²³:

Հետևելով Սարգիս արքեպս. Զալալյանցին՝ նշենք, որ ճալեթի վանքի առաջնորդանիստ լինելը վավերական է դառնում նաև «Նոր-Դարում» ճալեթի հնաբնակներից գրառված տեղեկությամբ: Ըստ այսմ՝ «Նուխու վիճակի գլխաւոր ուխտատեղիներից մէկն է ճալեթի վանքը, որ գտնւում է համանուն գիւղում...: Այս վանքը ի դէմս շատ վանօրէից ունի իւր պատմական անցեալը: Հնում նա մի փոքր տաճար էր և եղել է Նուխու վիճակի կեդրոնը: Յառաջնորդարանը, հոգևոր կառավարութիւնն այստեղ է եղած. վիճակի ժամանակակից բոլոր արժանաւոր տիրացուներն այստեղ են ձեռնադրուել, պտուղը պատկազրամն ու սրբադրամն այստեղ էին հասնում (ընդգծումը մերն է – Գ. Ս.)»²⁴: Պակաս ուշագրավ չէ նաև «Ուխտավոր» ստորագրությամբ թղթակից Սերգեյ Կարգանյանի դիտարկումը, ով 1891 թ. ամռանը լինելով ճալեթում, հպարտության խորը զգացումով գրում է. «Ճալեթ գիւղումն է գտնւում գաւառիս հայ ժողովրդի փառք ու պարծանք վանքը...: ...Նախ քան Նուխու հայոց հոգևոր կառավարութեան հաստատուելը, այստեղ է նստել վիճակի առաջնորդը իւր միաբաններով հանդերձ, այստեղ է տեսնուել վիճակիս բոլոր հոգևոր գործերը...»²⁵:

Հայտնի է, որ թեմական առաջնորդանիստի ընտրության նպատակահարմարության չափանիշ էր համարվում վայրի սրբագործված լինելն ու ավանդականությունը²⁶: Ճալեթում տակավին նախաքրիստոնեական ժամանակներից եղել է «Թուխ Մանուկ» կամ Ս. Նշան սրբարան-ուխտատեղին²⁷: Այս առումով

²³ Ս. Զալալեանց, նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 377:

²⁴ Սևորդի, «Ճալեթի վանքը», *Նոր-Դար*, Թիֆլիս, 1894, մայիսի 31, № 90:

²⁵ Ուխտաւոր [Սերգեյ Կարգանյան], «Ճալեթ գիւղ», *Նոր-Դար*, Թիֆլիս, 1891, հոկտեմբերի 24, № 155:

²⁶ Թ. Մաքեռայան, «Հայաստանի քեմերը (պատմություն և իրականություն)», *էջմիածին*, 1998, № Բ-Գ, էջ 189:

²⁷ Տե՛ս ձեռ. ՄՄ 1422, էջ 191բ, 239ա, տե՛ս նաև ձեռ. ՄՄ 3592, էջ 64բ: Հր. Անադյանը Թուխ Մանուկները համարում է միջնադարյան երևույթ: «Ռարբառներում, - գրում է նա, - Թուխմանուկ նշանակում է «նոր հայտնված կամ անանուն սրբի գերեզման, որի վրա մի փոքրիկ տնակ են շինում՝ իբրև ուխտատեղի (տե՛ս Անադյան Հր., *Հայոց անձնանունների բառարան*, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 368): Միջնադարյան կախարդամալական բանաձևերում պահպանվել են այնպիսի տողեր, ուր Թուխ մանուկը հիշատակվում է Բրիստոնեական սրբությունների հետ միասին, ինչպես օրինակ. «...Մուսկալ սուրբ Նշանին, Գանձասարայ սուրբ Նշանին, Զալեթու Թուխ Մանուկին և Քրիստոսի սուրբ Գեղարդին...» (ՄՄ 2434, էջ 95բ-96ա, տե՛ս նաև Աս. Մնացականյան, ««Թուխ Մանուկ» հուշարձանների մասին», *ՊԲՀ*, Երևան, 1976, № 2, էջ 199):

ուշագրավ է Ճալեթում 1791 թ. Աբրահամ վրդ. Շաքեցու ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանի հետևյալ հատվածը. «Գրեցաւ գրագրութեան գիրքս ձեռամբ Աբրահամ Յարութիւն անարժան վարդապետացս Շաքեցոյ ի ՌՄՆ (1791) թուին Հայոց, յուլիս ամսոյ երկուսն, առ դրան սրբոյ աթոռոյս Աստուածածնի և Թուխ-մանկան Սուրբ Նշանի ի ներս գիւղին Ճալեթու»²⁸:

Բացի այդ, Ճալեթի հնավայրերի մեջ իրենց արժանի տեղ են ունեցել նաև գյուղամիջի միջնադարյան երկու միանավ բազիլիկ եկեղեցիները: Ս. Կարապետյանի այցելութեան ժամանակ (1984 թ.) շինութիւնները ծածկված են եղել հողով և փլատակներով. պահպանվել էին միայն կառույցների մնացորդները²⁹:

Հավելենք, որ ըստ կարգի՝ վանքերը վաղ միջնադարում հիմնականում հիմնվել են գյուղերի մոտ, «որպեսզի վանականներն իրենց սրբակեաց կեանքով օրինակ լինեն գիւղացիներին»³⁰: Բացի այդ, վանքեր կառուցելիս հաշվի են առնվել տեղանքի հարմարավետութիւնը, պաշտպանվածութիւնը, բնակլիմայական բարենպաստ պայմանները, բնութիւնն ու սրբավայրերի գեղագիտական ներդաշնակութիւնը և այլն: Ուստի վանքը գտնվում էր գյուղի հյուսիսային ծայրում, անտառապատ լեռներով ու ձորակներով շրջապատված գեղատեսիլ հարթ բարձրավանդակի վրա գեղեցիկ այգիներով ու պարտեզներով շրջապատված Ճալեթ գյուղի դիրքը շատ հարմարավետ էր: Սարգիս արքեպս. Ջալալյանը ակնածանքով է նկարագրում գյուղն ու Ճալեթի վանքը. «է գիւղ Հայոց ի ստորոտս Կովկասու լերին ի բարեբեր հովտի, բնակիչքն Հայք, տունք հարիւր յիսուն, շուրջ զորով են անբաւ պտղատու ծառք, ընդ որս և շագանակ շատ: Յորդահոս հեղեղք նոյն իսկ լերին բացեալ են գերիս խորածորս, ուրանօր մարթ է թագչիլ կամ ամրանալ յերեսաց թշնամեաց: Բնակիչք պարապին ըստ մեծի մասին այգեգործութեամբ, և ոչ սակաւ ժողովեն զագնիւ մետաքս: Ի վերին կողմն հովտիս ի ստորոտ լերին ի սարաւանդակ տեղւոջ կառուցեալ կայ վանքն Ճալեթու, յանուն սուրբ Աստուածածնայ»³¹:

Վերոհիշյալ վկայութիւնները, որոնք կասկածի տակ առնելու հիմքեր չենք տեսնում, միանգամայն ընկալելի են և բերում են այն հետևութեան, որ Ճալեթավանքը հնուց անտի եղել է Շաքիի հայոց թեմի եպիսկոպոսական առաջնորդանիստը վանքը, որտեղից կազմակերպվել և ուղղորդվել են նրա իրավասութեան տակ գտնվող եկեղեցական-վարչատարածքային մարմինների՝ ծխական համայնքների կամ հովվութիւնների գործունեութիւնը:

²⁸ ՄՄ 3592, էջ 64բ, տե՛ս նաև Հ. Ամասյան, Հայկական մատենագիտութիւն, հ. Ա: Ե-ժԸ դդ., Երևան, 1959, էջ 142:

²⁹ Ս. Կարապետյան, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 88:

³⁰ Ն. Մելիք-Թանգեան, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը (Ներածութիւն եւ աղբիւրներ), հ. Ա, Շուշի, 1903, էջ 542-543:

³¹ Ս. Ջալալեանց, նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 376-377:

Նշենք, որ Ճալեթում և հարակից Նիժ և Վարդաշեն գյուղերում հնուց անտի բնակվում էին նաև Բուն Աղվանքի աղվանական տեղաբնիկ էթնիկ հանրություններից Հայոց եկեղեցու հետևորդ քրիստոնյա ուղիներ³², որոնց համար Ճալեթի վանքը նույնպես համարվել է հոգևոր կենտրոն: Այդ մասին տեղեկություն ենք քաղում Սերգեյ Կարգանյանի՝ Ճալեթի վանքի բակում ամփոփված մի շիրմաքարից արտագրած, ինչպես վանքի, այնպես էլ ուղիների պատմության ուսումնասիրման կարևորագույն սկզբնաղբյուր համարվող վիմագիր արձանագրությունից, որում ասվում է.

«ԴԱՆԻԷԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԷԶՄԻԱՍՆԵՅԻ ԵՒ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՎԻՃԱԿԻՆ ՃԱԼԵԹԻ ԵՒ ՈՒՏԵԱՅ, ՎԱԽՃԱՆԵՅԱԻ ՌՄՁ ԹՈՒԻՆ (1757)»³³:

Շաքիի թեմի հոգևոր-վարչական սահմանները պարզելը օգնում է պատկերացում կազմելու նաև Բուն Աղվանքի գավառաբաժանման մասին: Նշենք, որ գավառաբաժանումը դարերի ընթացքում մեծ փոփոխությունների է ենթարկվել. փոխվել են ոչ միայն գավառների սահմանները, այլև անունները, ինչը հետազոտողին կանգնեցնում է մեծ դժվարությունների առաջ:

Թեմի վարչատարածքային սահմաններում ընդգրկված հին ու նոր գավառների մասին թեքև առաջին տեղեկությունը պահպանվել է Սարգիս արքեպս. Զալալյանցի երկում: Հեղինակը նախընթացում հիշատակված կոնդակից վկայաբերելով է հետևյալ տեղեկությունը. «Եւ ընդ շնորհազեղուն թղթոյս ծանուցումն լիցի օրհնեալ երկրներացդ՝ Շաֆու, Ղապալու (հայկական աղբյուրներում՝ Կապաղակ, իսկ արաբա-պարսկական գրականութեան մեջ՝ Կաբալա, Ղապ(բ)ալա — Գ. Ս.)³⁴, Արաշբասանու (իմա՝ Արե(ա)շ — Գ. Ս.), Աղդալու (Աղդաշ՝ - Գ. Ս.), որք են թէմ և վիճակ սուրբ Ճալեթի վանք Աստուածածնի աթոռոյն, և ի միջի գոցին եղեալ ամենայն ժողովրդոց՝ մեծաց և փոքունց, զի ի բնէ անտի շինեցաւ աթոռն այն սուրբ հրամանաւ Եղիշէի առաքելոյն առ ի լինել տուն Հոգւոց ձերոց, և վերոյիշեալ երկրներդ տուեցեալ եղեն նմա թէմ և վիճակ, զի ի նմին նստող առաջնորդն հովուեսցէ և զարմնասցէ, և նոքա ծառայեսցեն նմա երկիւղիւ Տեառն և հոգասցեն զնոսին պակասութիւնսն տալով ամ ըստ ամէ զամենայն իրաւունսն, այսինքն զորբազրամն, զպտուղ, զքառասնիցն, զհասն և զչհասն, զհոգեբաժինն և զխոստումն և զայլ առաջնորդական իրաւունք, որպէս օրէն է վիճակաց և աթոռոյ...»³⁵:

Այսպիսով՝ նախքան մատնանշված գավառների տեղադրությանն անցնելը, հարկ ենք համարում հիշատակել «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ և համառոտ

³² Г. Айвазян, “Удины и албанская церковь Азербайджана”, 21-րդ ԴԱՐ, Երևան, 2016, № 3 (40), с. 56.

³³ Ուխտաւոր [Սերգեյ Կարգանյան], «Ճալեթ գիւղ»:

³⁴ Ա. Ա. Յակոբեան, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում..., էջ 22:

³⁵ Ս. Զալալեանց, նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 378:

խմբագրությունների՝ Բուն Աղվանքի արևմուտքից-արևելք գավառացանկի նկարագրությունը. «...Նախ առ Վրօք: Երանի գաւառ առ Աղուան գետովն, եւ Քամբէճան առ Կուրաւ, են ըստ հարաւոյ նորա բերդն Վարազմանավառ, հանդերձ Կուզրաթ գեղաքաղաքաւ, եւ վայրքն անապատ մինչև ցԿուր գետ, յորոց յելից կողմանէ Գւգաւ քաղաք առ Աղուան գետով, եւ Բիխ գաւառ առ Կաւկասաւ, եւ յելից Շաքէ, եւ Դեգառու գետ. առ որով հոմանուն գաւառ՝ առ Սանի գետով: Այս ամենայն հոսին ի Կովկասայ, եւ խառնեալ ի յԱղուան գետ՝ անկանին ի Կուր գետ, իսկ ի յելից կուսէ Քաւաղակ քաղաք Աղուանից մերձ ի Կաւկաս, ընդ որոյ մէջ գետն Սէբոջ դեպ ի հարաւոյ [...]»³⁶ ըստ Փոքր (?) Հայոց»³⁷: Համառոտ խմբագրությունում, որում պահպանվել են նոր գավառանուններ, կարդում ենք. «...եւ գաւառք են այսոքիկ. Երանի, Բեխ, Քամբէճան, Հողմագ, Շաքէ, Դեգառու, Ոստան, Հաբանդ, Իմարծ, Պանան, Քաղաց դաշտ, Իբագկան...»³⁸: Մեջբերում ենք նաև «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ բնագրից Բուն Աղվանքի գավառների մասին Ղևոնդ վարդապետի հաղորդումը. «...զՀեջար, զՔաղա, զՈստան-ի Մարզպանեան, զՀաբանդ, զԳեղաու, զՇաքէ, զԲեխ, զԽենի, զԿամբեխճան, զԽողմագ. Այս գաւառք աշխարհին Աղուանից»³⁹:

Մեջբերենք նաև ակադ. Ս. Երեմյանի կողմից որոշ սրբագրումների ենթարկված «Աշխարհացոյց»-ի՝ «զբուն աշխարհն Աղուանից» գավառաբաժանումներին վերաբերող հատվածը. «Նախ առ Վրօք՝ Եղնի (Երանի) գաւառ առ Աղուան գետովն եւ Կամբէճան առ Իւրաւ. եւ ըստ հիւսիսոյ նորա բերդն Վարազմանա-

³⁶ Ալեխան Հակոբյանի կարծիքով՝ «Աշխարհացոյց»-ի վեներիկյան գրչագրի նախագաղափար օրինակի տվյալ հատվածում ամենայն հավանականությամբ եղել է «...դարձուածք եփրատայ դէպ ի հարաւոյ, ըստ Փոքր Հայոց» նախադասության ավարտը, որի ««դէպ ի հարաւոյ» բառերի նույնությունը Բուն Աղուանի վերը բերված նկարագրության մեջ առկա հատվածի հետ պատճառ է դարձել անուշադիր գրիչ վրիպման համար: Ա. Հակոբյանի դիտարկմամբ՝ «Այդ ակնհայտ գրչական վրիպման հետեւանով նախագաղափար օրինակի «...ընդ որոյ մէջ՝ գետն Սէբոջ դէպ ի հարաւոյ [...]» հատուածին (որից յետոյ, քերես, պէտք է շարունակուի՝ «բաժանէ...» եւ այլն) յաջորդում են «ըստ Փոքր Հայոց» (Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական ու վիճագրական հետազոտութիւններ (Արցախ-Ուտիք), Վիեննա-Երևան, 2009, էջ 217-218):

³⁷ Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ յաւելումով նախնեաց: Հրատ. Ա. Ստրեան, Վենետիկ, 1881, էջ 29:

³⁸ Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 348: Հմմտ. Կ. Патканов, Армянская География VII века по. р. X. (притисывавшаяся Моисею Хоренскому), СПб, 1877, с. 40.

³⁹ Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց: Բնագիրը հրատ. պատրաստեց՝ Ս. Մախասեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 132, Ղևոնդ վարդապետ, Պատմաբանութիւն Ղևոնդայ Մեծի վարդապետի Հայոց, որ յաղագս երեւոյն մահտեսի եւ գկնի նորին, քէ որպէս եւ կամ որով արինակաւ տիեզեցին տիեզերաց, եւս առաւել քէ հայոց ազգիս: Գիտաֆննական բնագրերը՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի: Մատենագիրք Հայոց, հ. 9, Է դար (Յաւելում), Անթիլիաս-Լիբանան, 2007, էջ 825-826:

վառ, հանդերձ Կուղարաթ գեղաքաղաքաւ, եւ վայրքն անապատ մինչեւ ցԿուր գետ. յորոյ յեւրից կողմանէ Գրւգաւ քաղաք՝ առ Աղուան գետով, եւ Բեղ գաւառ առ Կաւկասաւ, եւ յեւրից նորա՝ Շաքէ եւ Գետառու գետ. առ որով համանուն գաւառ՝ առ Սանի գետով: Այս ամենայն հոսին ի Կովկասայ, եւ խառնեալ ի յԱղուան գետ՝ անկանին ի Կուր գետ. Իսկ ի յեւրից կուսէ Հողմագ, Գեղաւու, Համբասի (=Հաբանդ?). [Ոստան-ի-Մարգպան գաւառ] եւ Կապաղակ [մայրա]քաղաք Աղուանից մերձ ի Կաւկաս. ընդ որոյ մէջ գետն Սէբոջ, [եւ] դէպ ի հարաւոյ. [ցԿուր գետ] ըստ [որում]՝ Քաղաղաշտ, Դաշտ-ի Բագկան, [որ է Հէջէրի], եւ այլ քսան գաւառս զորս ի Հայոց հանեալ է...»⁴⁰:

Այսպիսով, հենվելով «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ և համառոտ խմբագրությունների, Բուն Աղվանքի պատմաաշխարհագրական սահմանների, գավառների տեղագրության ու գավառանունների համադրման թերևս առաջին փորձը կատարած Մակար եպս. Բարխուտարյանցի (որը ոտքով շրջել է նշված վայրերում) տվյալների, ինչպես նաև մի շարք ուսումնասիրությունների վրա⁴¹, փորձենք ճշգրտել Շաքիի հայոց թեմի հոգևոր-վարչական սահմանները:

Վերը նշել ենք, որ Հայ եկեղեցում թեմերի հոգևոր-վարչական սահմանները ավանդաբար համապատասխանել են երկրի վարչա-քաղաքական սահմաններին: Ըստ այսմ՝ Շաքիի թեմի վարչատարածքային սահմաններն ընդգրկում էին Բուն Աղվանքի հայահոծ հին և նոր հետևյալ գավառները. Վիրքին սահմանակից, Բողգաղի հյուսիսային լեռնաշղթայի վրա, Արջկան (Ալիջան – Գ. Ս.) և Աղուան (Ալագան) գետակների, Զարդունի դաշտակի և Աղուանից դաշտաբերա-

⁴⁰ Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 105:

⁴¹ Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 29, 44, 50, 55, 58, 73, 75, 105, 120 և կից ֆարտեզը: Հմմտ. Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 348, Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 212, 229, 239, 260, 277, *The Geography of Ananias of Sirak (Aṣṣarhacoyc). The Long and the Short Recensions*. Introduction, Transl. and Commentary by R. H. Hewsen, Wiesbaden, 1992, pp. 59, 143-146, նույնի՝ Armenia: A Historical Atlas, Chicago-London, 2001, Հ. Խորիկյան, «Աղվանից մարզպանության վարչական բաժանումներն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի», էջ 67-85, Բ. Հարությունյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների: Քարտեզ, Երևան, 2001, նույնի՝ «Այսպես կոչված Աղվանի սահմանների, տարածքի և գավառաբաժանման շուրջ», Հայոց արևելից կողմերի և Աղվանքի պատմության ու պատմական աշխարհագրության հարցեր: Հոգվածների ժողովածու, Կազմեց՝ Ա. Եղիազարյան, Երևան, 2016, էջ 209-220, Ա. Վարդանյան, Աղվանքի պատմաաշխարհագրական քննություն, էջ 106-134, նույնի՝ «Տարևնթեցումներ Աղվանի գավառների վերաբերյալ», «Կանթեղ»: Գիտական հոգվածների ժողովածու, Երևան, 2010, № 2, էջ 214-219, Ա. Յակոբեան, «Բուն Աղուանի ֆաղափները եւ գետերը ըստ Կլապիոս Պաղումեոսի եւ դարի Աշխարհացոյցի», Գարդմանի եւ Շիրվանի հայության պատմա-մշակութային ավանդները (պատմություն եւ արդիականություն). Հանրապետական գիտաժողով. Զեկուցումներ եւ գեկուցումների դրույթներ, Երևան, 2016, էջ 136-141, նույնի՝ Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում..., էջ 40-57, 138-139:

նի միջև ընկած **Եխնի** գավառը (տարբ.՝ Եղնի, Խենի, Խնի)⁴²: Բուն Աղվանքի հյուսիսային սահմաններում, Աղուան գետով Եխնի և Բեխ, արևելքից՝ Ալազան գետով Գետառու գավառներին, հարավից՝ Կուր գետի երկարությամբ հայկական Ուտիքին, իսկ հյուսիս-արևմուտքում՝ Վիրքին սահմանակից **Կամբեճան** (տարբ.՝ Քանբեճան, Քամբեճան, Անբեճան) գավառը⁴³: Հյուսիսից Կովկասյան լեռնաշղթային սահմանակից, հարավ-արևմուտքից՝ Ալազան գետով Կամբեճանին, իսկ արևելքում՝ Շաքե գավառին **Բեխ** (տարբ.՝ Նիբուխ, Բիխ, Բիդամ) գավառը⁴⁴: Բեխից արևելք ընկած է **Շաֆե** (տարբ.՝ Շաքի, Շաքե, Շաէդ) գավառը, որի հյուսիսային սահմանը կազմել են Կովկասյան լեռները, արևելքից՝ Գետառուի հարավ-արևելյան ջրբաժանը, հարավային սահման է հանդիսացել Գետառու գետը⁴⁵: Բոզդաղի հյուսիսային և հարավային շղթաների միջև, Կոկիսոն գետակից սկսած և մինչև Արջկան գետակը ձգվող դաշտակում ընկած **Հոդմազ** (տարբ.՝ Խաչմազ, Հոդմազ, Հոդմաղ, Խոդմաղ, Հոդի) փոքրիկ գավառը⁴⁶: Հյուսիսից Հոդմազ և Ոստան-ի-Մարգպան գավառներին, հարավից՝ Կուր գետին, արևելքից՝ Սեբոջ գետով Բազկան, արևմուտքից՝ Գետառու գավառներին սահմանակից **Քաղաց դաշտ** գավառը (տարբ.՝ Քաղադաշտ, Աղադաշտ, Քալաձոր)⁴⁷: Հյուսիսից Շաքե գավառին, հարավից՝ Կուր, արևելքից՝ Սանի գետերին, արևմուտքից Կամբեճան գավառին սահմանակից **Գետառու** (տարբ.՝ Դեգառու, Գեգառու, Դեղավու, Դեգառու) գավառը⁴⁸: **Ոստան** (տարբ.՝ Ոստան-ի-Մարգ(ծ)-պան: Այսպես է կոչվել Աղվանքի մայրաքաղաք Կապադակի արքունական տիրույթը) գավառը, որի հյուսիսային սահման են հանդիսացել Կովկասյան լեռները, արևելքում՝ Համբասի և Գեղավու գավառները, արևմուտքում՝ Հոդմազ գավառը, իսկ հարավում՝ տարածվել է Սեբեջ գետի այն հատվածը, որի մյուս ափին գտնվել է Քաղաբերդ ամրոցը⁴⁹: Բոզդաղի հարավահայաց լանջերի և Կուրի միջև ընկած **Համբասի** (տարբ.՝ Համբադի, Համբադ) գավառը⁵⁰: Կոկիսոն և Օրաբան

⁴² Տարածքը կազմել է 1722 կմ² (տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 50, 120):

⁴³ Տարածքը կազմել է 7510 կմ² (նույն տեղում, էջ 57, 120):

⁴⁴ Տարածքը կազմել է 1600 կմ² (նույն տեղում, էջ 44, 120):

⁴⁵ Տարածքը կազմել է 870 կմ² (նույն տեղում, էջ 73, 120):

⁴⁶ Տարածքը կազմել է 1330 կմ² (նույն տեղում, էջ 55, 120):

⁴⁷ Տարածքը կազմել է 1270 կմ² (նույն տեղում, էջ 89, 120): Ս. Երեմյանը Քաղաց դաշտը տեղադրում է այժմյան Աղդաշի և Մինգեչաուրի շրջաններում: Ըստ ճրա՝ Քաղաց դաշտի «Կենտրոնը պիտի գտնվեր Քաղաբերդ ամրոցում, որը հետագայում հայտնի էր **Աղբերդ** անունով, որը դարձել էր **Աղդաշ**, որ այժմյան անունն է» (նույն տեղում, էջ 89): Այս ամենը հիմք է տալիս մեզ կարծելու, որ գավառը լայն առումով համապատասխանում է Սարգիս արքայա. Զալալյանցի վկայակոչած **Աղդալու** տեղավայրին (տե՛ս Ս. Զալալյանց, նշվ. աղյ., մասն Բ, էջ 378):

⁴⁸ Տարածքը կազմել է 1575 կմ² (նույն տեղում, էջ 47, 120):

⁴⁹ Տարածքը կազմել է 1550 կմ² (նույն տեղում, էջ 75, 120):

⁵⁰ Տարածքը կազմել է 700 կմ² (նույն տեղում, էջ 62, 120):

գետակների, Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավահայաց և Բոզդաղի հյուսիսահայաց լանջերի միջև, հարավից՝ Բազկան գավառին արևելքից՝ Աղուան գետին, արևմուտքից՝ Համբասի գավառին, Զերգունի դաշտակում ընկած **Գեղավու** (Գեգաու, Գաւաղէ) գավառը⁵¹:

Այսպիսով՝ Շաքիի թեմն ընդգրկել է 10 գավառ, որն ըստ Ս. Նրեմյանի՝ մոտավորապես կազմում էր 19.102 կմ² տարածություն⁵²:

Անցնենք նաև վանական համալիրի կառուցման, տիպաբանություն, հորինվածքի, կառուցվածքի, շինարարական տեխնիկայի և վերակազմության հարցերի քննությանը:

⁵¹ Տարածքը կազմել է 975 կմ² (նույն տեղում, էջ 47, 120): Մակար եպս. Բարխուտարյանցը Կապադակիան նույնացնում է Գեղավու, Գեղաուէ գավառը և տեղադրում Դապալայի շրջանում (տե՛ս Մ. Բարխուտարեանց, *Աղուանից երկիր և դրացիք*, էջ 239):

⁵² Վերոնշյալ գավառները վարչատարածային փոփոխության ենթարկվեցին Այսրկովկասում Ռուսաստանի տիրապետության հաստատումից հետո, երբ ցարական արժույթին աստիճանաբար այնտեղ հաստատեց միապետական վարչակարգին հատուկ կառավարչաձև: 1840 թ. ապրիլի 10-ին կառավարությունն ընդունեց «Անդրկովկասյան երկրամասի կառավարման համար հաստատակարգ» նախագիծը, որով Այսրկովկասում անցկացվեց վարչական բաժանում: 1867 թ.-ի դեկտեմբերի 9-ի վարչատարածային հերթական բաժանմամբ, երբ ձևավորվեց Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգը (գործողության մեջ է դրվել 1868 թ.-ի փետրվարի 19-ին), Կուրի ձախափնյակում ընկած վերոնշյալ գավառները դուրս մնացին Բաֆվի նահանգի կազմից և կցվեցին Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգին՝ ընդգրկվելով Նուխի և Արեշ գավառների մեջ (տե՛ս *Отчет по главному управлению наместника кавказского за первое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем его императорским высочеством великим князем Михаилом Николаевичем. 6 декабря 1862-6 декабря 1872 гг., Тифлис, 1873, с. 49-50*). Ըստ այսմ՝ Նուխիի գավառն ուներ 32 հայկական գյուղ. Դաշքուլաղ, Գյոյգբուլաղ, Ջարդաթ, Սաբաթու, Աղփիլաջան, Դոզլու, Մալդ, Մեջլիս, Նոր շեն, Ջուլամիշ, Սալիբեկ, Օթմանլու, Ալյար, Այդինբուլաղ, Գյոյգբելի, Թարաֆա, Փաղառ, Ջաֆարաբաղ, Բդեիզ (Պարտեզ), Օրաբան, Ջառափ, Թոփեր, Յաղուրի, Վարդանի գյուղ, Ջովլան, Գյուլպաղ, Ճալեթ, Նիժ, Վարդաշեն, Միլզաբեկլու, Ջոդլու: Արեշի գավառն ուներ 21 հայկական գյուղ. Բեզլարաշեն, Ամիրվան, Բլեղ, Էյրին, Սիրբենգիջա, Խալդան, Թոսիկ, Ծիրիկ, Գիրդաղյուլ, Ջանադրուլաղ, Հավարիկ, Մազրդի, Մամաթավա, Քանդակ, Հայի շուկա (Արաշ), Խանաբաղ, Դալաբաշի, Գետաշեն (Ջալաֆանդ), Մեծ Սոկոլբուլ (Ուտեկան), Փոֆր Սոկոլբուլ, Խոշկաշեն (տե՛ս Մատենադարան, Կարողիկոսական դիվան, քղթ. 61, վավ. 760, ք. 88, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, ք. 43-45, *Памятная книжка Елисаветпольской губернии на 1910 г., Елисаветполь, 1910, отд. III, с. 16-32, Գ. Ստեփանյան, Նուխի և Արեշ գավառների հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանությունը 1918-1920 թթ.*: Ատենախոսություն պատմական գիտ. թեկ. գիտական աստիճանի համար, Երևան, 1996, էջ 249-253, *նույնի*՝ «Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգի Նուխի և Արեշ գավառների ու Բաֆվի նահանգի հայ բնակչության պատմաժողովրդագրական համառոտ ակնարկ (XIX դարի երկրորդ կես-XX դարասկիզբ)», «Արևելագիտության հարցեր» (Գիտական հոգվածների պարբերական ժողովածու), Երևան, 2015, № 9, էջ 218-268): Խորհրդային շրջանում 1930 և 1935 թթ. անցկացված վարչական բաժանումների արդյունքում նշված գավառները ընդգրկվել են նորակազմ Աղդաշի, Եվլախի, Ջաֆաբալայի, Կուտկաշենի, Շաֆիի և Վարդաշենի շրջանների մեջ (տե՛ս Ս. Կարապետյան, *Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը*, էջ 5, 11, 14, 34, 76, 85):

Երկրամասի վանական համալիրների շարքում (Սաղիանի Ս. Ստեփանոս նախավկա, Մելսարիի Ս. Աստվածածին, Գիսի Ս. Եղիշա) կարևոր դերակատարություն է ունեցել նաև պատմական փառահեղ անցյալ ունեցող հուշակավոր Ճալեթի Ս. Աստվածածին վանքը, որը հայ ճարտարապետության յուրահատուկ հուշարձան լինելուց բացի հանդիսանում է նաև հայ միջնադարյան մշակույթի կենտրոններից մեկը: Վանքի պատմության ուսումնասիրման հիմնական աղբյուրը Ժե-ԺԸ դդ. վիմագիր արձանագրություններն են ու ձեռագիր հիշատակարանները, որոնք չնայած սակավ, բայց արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում ոչ միայն վանական կենտրոնի, այլև գավառի պատմության ու Աղվանից կաթողիկոսության տարաբնույթ հարցերի լուսաբանման համար: Վանքի տիպաբանական առանձնահատկությունները, ինչպես նաև հարակից տարածքից վիմական արձանագրությունները ուսումնասիրել, արտագրել և հրատարակել են երախտաշատ հոգևորականներ ու գիտնականներ Եսայի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսը (1718 թ.)⁵³ Հովհ. եպս. Շահխաթունյանցը (1838 թ.), Սարգիս արքեպս. Ջալալյանցը (1850 թ.), Մակար եպս. Բարխուտարյանցը (1890 թ.) և հուշարձանագետ Սամվել Կարապետյանը (1982-1986 թթ.):

Ճալեթի վանական համալիրը պատմության մեջ հայտնի է վանքի հնագույն շինության և գլխավոր եկեղեցու՝ Ս. Աստվածածնի անունով: Վանքն ավանդաբար կոչվել է նաև «Աւետարան» և «Ս. Երեմ մանկունք» անուններով: Բանն այն է, որ վանքում պահվել են «Կոստիսած» անվանված «Աւետարան»-ը և «Երեց մանկունք»-ից մասունքներ ու նշխարներ: Այսպես, ազգագրագետ-բանահավաք, գրող-մանկավարժ Սարգիս Քամալյանը⁵⁴ 1891 թ. հունվարի սկզբներին

⁵³ Ճալեթի վանքի վիմագրերն ընդօրինակելուն և դրանք իբրև աղբյուրագիտական նյութ գիտական շրջանառության մեջ դնելուն ձեռնարկած առաջին մարդը եղել է հայ ազատագրական պայքարի նշանավոր գործիչ, պատմագիր, Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը (1701-1728 թթ.): 1718 թ. նա մի ընդհանուր տետրում խնամքով հավաքել ու ամբողջացրել է Գանձասարի, Խաղավանքի, Դաղի և Գաշա վանքերի և Խաչենի տարածքի վիմագրերը, որոնք հետագա ժամանակներում ընդօրինակվել են տեղագրողներ Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցի, Սարգիս վրդ. Ջալալյանցի, Մակար եպս. Բարխուտարյանցի, Մեսրոպ արքեպս. Տեր-Մովսիսյանի, Խաչիկ ծ. վրդ. Դաղյանի, Կ. Ղաֆադարյանի, Ս. Բարխուտարյանի, Բ. Ուլուբաբյանի և Ս. Կարապետյանի աշխատություններում: 92 վիմագրերից 4-ը՝ արտագրված է Ճալեթավանքում: Եսայի Հասան-Ջալալյանի կազմած ժողովածուի մանրամասն ֆնոթյունը տե՛ս Ա. Հարությունյան, «Եսայի Հասան-Ջալալյանի վիմագրագիտական վաստակը (ըստ ՄՄ Հմբ 7821 ձեռագրի)», *Էջմիածին*, 2015, № Ժ, էջ 117-159, Թ. Մինասյան, *Արցախի գրչության կենտրոնները*, էջ 19:

⁵⁴ 1885 թ. հայկական դպրոցները փակվելուց հետո Ս. Քամալյանը հրավերով Թբիլիսիից մեկնում է Նիժ իբրև ուսուցիչ: Հեղինակել է 150 էջից բաղկացած «Ուտիական Նիժ գեղի աղաքների, տօների և կենցաղի մասին» ձեռագիր աշխատությունը, որում գրի է առել ուղիների զբաղմունքի, կնունքի, նշանգրեքի, հարսանիքի, ժողովրդական ու կրոնական մի շարք տոների մասին տեղեկություններ: Ուշագրավ են նաև այդ ուսումնասիրության վերջում տեղ գտած

լինելով Ճալեթում, «Նոր-Դարին» հղած թղթակցությունում գրում է. «Վարդաշեն գիւղից դէպի արեւմուտք, մօտաւորապէս 3-4 վերստ հեռաւորութեամբ գտնուում է Ճալեթ գիւղը, որի սարահարթերից մեկի վրայ գտնուում է մի մեծ վանք Աւետարան անունով»⁵⁵: Իսկ 1893 թ. հունիսի 29-ին Վարդաշեն այցելած Հովհասիմէ Մակեդոնյանը ուղեգրական նոթերում վկայում է, որ վարդաշենցի իր բարեկամները պատրաստվում էին «...Ճալեթ գիւղի Ս. Երեք մանկունք» վանքն ուխտի գնալու»⁵⁶:

Ժամանակագիրների հաղորդումներում, հիշատակարանային վկայություններում ստույգ տեղեկություններ չեն արձանագրվել Ճալեթի վանքի հիմնման մասին: Նախընթացում նշեցինք, որ այն ավանդաբար համարվում է առաքելաշեն, իսկ հիմնարկումը վերագրվում է Ս. Եղիշային: Մեզ հասած ամենահին աղբյուրը Ս. Աստվածածին շինարարական արձանագրությունն է թվագրված Հայոց ՊԿ (1411) թվականով և կապվում է Աղվանից Տեր Կարապետ կաթողիկոսի (1406-1423 թթ.)⁵⁷ անվան հետ, որն իր կաթողիկոսության նստոցը հաստատել էր Կուրի ձախափնյակում՝ հինավուրց Ճալեթ գյուղում⁵⁸: «Կովկասյան օրացույց»-ի հայտնած մի տեղեկության համաձայն՝ «Ճալեթի Ս. Աստվածածին անվամբ վանքը կառուցվել է 1411 թ.՝ Կարապետ կաթողիկոսի կողմից»⁵⁹: Պատմական այս փաստը վեց տողով արձանագրված է եղել Ճալեթի վանքի հին եկեղեցու ավագ խորանից դէպի արեւելք բացվող լուսամուտի ստորին մասում ներքուստ ագուցված քարին.

«ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ ՏՐ ԿԱՐԱ/ՊԵՏ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՇԻՆԵՅ[Ի] ԶԵԿԵ-
ՂԵՅԻՍ Ի ԹՎ[Ի]Ս ՊԿ (1411), ՅԻՇԱՏԱԿ ՀՈԳՈ ԻՄՈՂՈՐՔ[Ի] ԿԱՐ[ԴԱՅՔ
ՅԱՂԱԽՈՍ/ՅԻՇ[Ե] ՅԵՔ»⁶⁰:

մի ֆանի ավանդական գրույցներն Աղվանից աշխարհի մասին: Զեռագիրը պահվում է Մաշտոցյան Մատենադարանի Սենեֆերիմ Տեր-Հակոբյանի արխիվում, թղթապանակ 72:

⁵⁵ Ե. [Սարգիս Քամալյան], «Վարդաշեն», *Նոր-Դար*, Թիֆլիս, 1891, յունուարի 12, № 5:

⁵⁶ Հ. Մակեդոնեան, «Մի փոքրիկ ուղեւորութիւն», *Նոր-Դար*, Թիֆլիս, 1893, օգոստոսի 10, № 136:

⁵⁷ Տեր Կարապետի արքունակաւորյան տարեթվերը նշուվել են հետևյալ աղբյուրներով. Հովհ. Շանխաթունեանց, *Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատայ, հ. Բ*, Էջմիածին, 1842, էջ 343, Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Մասն Ա (1401-1450 թթ.), կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 21, 307, 717, 3. Թօփեան, *Յուցակ ձեռագրաց Խաչիկ վարդապետի Դադեան, հ. Ա*, Վաղարշապատ, 1898, էջ 89, Լ. Մկրտումյան, *Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսութիւնը XVII-XIX դդ.*, Երևան, 2006, էջ 218:

⁵⁸ М. Балаян, “Антипрестольный Албанский католикосат в Чалете (XV в.)”, *Albania Caucasica, сб. статей*, вып. I, Москва, 2015, с. 252–259.

⁵⁹ *Кавазский календарь на 1852 г.*, Тифлисъ, 1851, с. 271.

⁶⁰ Ա. Հարությունյան, *Նալի Հասան-Ջալալցանի վիմագրագիտական վաստակը*, էջ 153: Հմմտ. Հովհ. Շանխաթունեանց, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 379, Մ. Բարխուտարեանց, *Աղուանից երկիր եւ*

Պետք է նկատել, որ արձանագրությունում առկա շինել եզրույթը մղում է կարևոր եզրակացության. շատ դեպքերում շինել բայը վիմագրության մեջ հաճախ նշանակում է ոչ միայն «հիմնարկել», «կառուցել», այլև «վերակառուցել, նորոգել»⁶¹, ինչպես բացատրվում է «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի» բառարանում՝ «շէն և կանգուն պահել նորոգութեամբ զիրս»⁶²: Կամ՝ «քանդուածը՝ վնասուածը նորոգել. վերականգնել»⁶³: Եկեղեցական ճարտարապետության մեջ բառի այս իմաստն է արձանագրել Հովսեփ Օրբելի⁶⁴: Հետևաբար, Տեր Կարապետ կաթողիկոսի մատնանշած «շինել» տերմինը առնչվել է Շաքիի թեմի առաջնորդանիստ կենտրոնի՝ ավելի վաղ ժամանակներում եղած հնօրյա եկեղեցու նորոգման կամ վերաշինման մեծածավալ աշխատանքներին, որն արդեն պետք է ծառայեր որպես կաթողիկոսանիստ: Նկատենք, որ Ճալեթի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու վաղ շրջանի վերաբերյալ տեղեկությունները սահմանափակվում են վերոհիշյալ արձանագրությամբ: Ի դեպ, վիմագիրն առաջինն արտագրող Եսայի Հասան-Ջալալյանը բնագրից առաջ պարզաբանել է, որ այն՝ «Ջալեթու [ճալեթու] վանից արձանն է»⁶⁵:

Վանքի եկեղեցին եղել է միանավ թաղածածկ բազիլիկ կառուցվածք: Կառուցված է եղել անտաշ ու կոպտատաշ քարերով, կրաշաղախով: Սրբատաշ են միայն անկյունաքարերը: Վերանորոգումների ժամանակ օգտագործվել է նաև աղյուս⁶⁶: Հայկական ձեռագիր աղբյուրներում բարեբախտաբար պահպանվել է Ճալեթի վանքի ու գլխավոր եկեղեցու՝ Ս. Աստվածածնի անունը, որն առաջին անգամ հիշատակվում է XV դարի առաջին կեսին: 1432 թ. Ղապալոյ գավառի եղունգի⁶⁷ գյուղում Հովհաննես քահանայի պատվերով Հովհաննես Արծրումեցի (իմա՝ էրզրումեցի – Գ. Ս.) գրչի ընդօրինակած «Աւետարան»-ում, որի հիշատակարանում կարդում ենք. «[Ստացող Յովհաննէս քահանայ, ի հասակի ծերութեան գնաց յերուսաղէմ... և գնիւթն աւետարանի առեալ՝ եկն խաղաղութեամբ]».

դրացիք, էջ 249, նույնի՝ Պատմութիւն Աղուանից, Բ. Ա., Վաղարշապատ, 1902, էջ 210: «Նօտարք Հայոց», հաւաքեալ եւ ի լոյս ածեալ ձեռամբ Ղեւոնդ վարդապետի Փիրղալէմեան Տոբեցոյ Վարագայ վանուց վանականի, Կ. Պօլս (ա. թ.), էջ 39: Ըստ Ս. Կարապետյանի՝ նշված հեղինակների մոտ «...բացակայում է «ՈՐԲ ԿԱՐԿԱՅՔ» բառերը»: Արձանագրության վերականգնված ամբողջական տեքստը տե՛ս Ս. Կարապետյան, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 89:

⁶¹ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ VI, Իջևանի շրջան, էջ 24:

⁶² Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1837, Բ. 2, էջ 478:

⁶³ Գնէլ արհալիսկոպոս ձեռնեան, Փարսմազ Կ. Տօնիկեան եւ Արաշէն Տէր Խաչատուրեան, Հայոց լեզուի նոր բառարան, Պլյուս, 1992, Բ. 2, էջ 458:

⁶⁴ Օ. Օրբելի, Поминальная надпись Бута в Багаране (Избранные труды), Ереван, 1963, с. 419.

⁶⁵ Ա. Հարությունյան, Եսայի Հասան-Ջալալյանի վիմագրագիտական վաստակը, էջ 153:

⁶⁶ Ս. Կարապետյան, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 90:

⁶⁷ Յավոֆ, որոշակի հայտնի չէ եղունգի բնակավայրի տեղը: Այն պատմության մեջ հիշատակվում է միայն Հովհաննես էրզրումեցու «Աւետարան» ընդօրինակելու առիթով:

և ետ գաղափարել զսա ի ձեռն անարժան և փանաքի գրչի ի ժամանակս վերջինս, ի թվ. Հայոց ՊՁԱ (1432), ի գաւառիս Ղապալոյ. յառաջնորդութեան տեառն Մատթէոսի Աղուանից կաթողիկոսի... ի մենաստանիս Ճալէթոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի և սուրբ աջերուն Գրիգորի եւ Աթանագինի, և նոցին սպասաւորի տէր Կարապէտի փակակալի, որ զաւրինակն շնորհեաց...»⁶⁸:

Վանքի ամենավաղ նկարագրութիւնը տրված է 1825 թ. «Շէն եւ անշէն վանօրէից վիճակին Ղարաբաղու» վերտառությամբ տեղեկագրում: Ըստ այսմ՝ «Վանքն Ճալէթու կառուցեալ յանուն սուրբ Աստուածածնայ ի Հարաւային ստորոտի Կովկասեան լեռանց ի սարաւանդակի, ի վերին կողման համանուն գեղջ Հայոց, ի նուխոյ քաղաք՝ 40 վերստաշափ հեռակայ դէպ յԱրեւելս, ի Հիւսիսոյ անպարիսպ, իսկ յԱրեւելից և յԱրեւմտից ընդ հարաւ միաւորեալ խոր անտառուտ և շրագնաց ձորակօք ամրացեալ: Ձև մատրակերպ եկեղեցւոյ մենաստանիս քառանկիւնի, որմունքն քարուկիր, արտաքուստ կոփածոյ անհեթեթ շրջաքարամբք և ի ներքուստ որձ և անտաշ քարամբք անծեփ, և ի հին աւուրց սեւացեալ ծխով և մխով, տանիքն եղեգնածածք»⁶⁹:

Սարգիս արքեպս. Ջալալյանցը հետևյալ նկարագրութիւնն է թողել Ս. Աստվածածին եկեղեցու վերաբերյալ. «Եկեղեցին փոքր է և անշուք, շինեալ ի հասարակ քարանց: Թէպէտ առաջնորդք տեղւոյն, ի զանազան ժամանակս արարեալ են զվերանորոգութիւնս, բայց ի վերայ հնոյ հիման, գուցէ չկամենալով կորուսանել զառաքելաշէն ձևն կամ մատուռն: Երկարութիւնն որոյ է հինգ գազ և լայնութիւն չորս: Շրջապատն է սենեկազարդ, առընթեր որոց աւազան ջրոյ, և լայնածոց այգի»⁷⁰:

Ս. Աստվածածին եկեղեցու ուշագրավ նկարագրութիւն է թողել նաև 1890 թ. հնավայր այցելած Մակար եպս. Բարխուտարյանցը: Ըստ նրա՝ «Աւանիցս վերև մի տափարակ տեղում շինուած են հին և նոր վանքերն ս. Աստուածածնի անուամբ: Հին տաճարն, որ փոքր է, շինուած է չորս պատերի վերայ, առանց սեան կոփածոյ չիշ քարով: Այս շինութիւնն շատ հին է, ինչպես երևում է ճարտարապետութեան ձևից և ներքին ու արտաքին տեսքից: Միայն թէ երբեմն երբեմն նորոգուած է արտաքին որմերի ծեփն և տանիքն»⁷¹: Վանքին անգրադարձել է նաև Դ. Ալիշանը, ուշագրավ տեղեկութիւն հայտնելով վանքին կից խաչարձանի մասին. «Մերձ ի վանսն ի ներքի-ընծուն կոչեցեալ ագարակի առ ջրով, կայ խաչարձան անկեալ՝ եւ գիրս ի նմա. «Ես Հարբէլ (կամ Հարբէլ) կանգնեցի զխաչս քուերորդւոյ իմոյ Դեղայ. Յաղաթս յիշեցէք զԴեղ եւ զԳրիգոր. թվ ...ն»»⁷²:

⁶⁸ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մասն Ա (1401-1450 թթ.), էջ 425:

⁶⁹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 205, վավ. 1825:

⁷⁰ Ս. Ջալալեանց, նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 377:

⁷¹ Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 250:

⁷² Դ. Ալիշան, Բազմավէպ, 1989, ձևէ տառի, թիւ 1-4, էջ 214:

Վանական համալիրը բաղկացած է եղել եկեղեցուց, միաբանության սենյակներից, պարսպապատերից և գերեզմանոցից: Վանքը շրջապարսպից ներս, ընդարձակ բակում հնուց ի վեր ունեցել է երեք շինություն, որոնք ծառայել են ուխտավորներին: Վանքն ունեցել է վճիտ ջուր ունեցող երկու աղբյուր, որոնք «...իրենց ջրի առատութեամբ հեշտացնում էին բազմաթիւ ուխտաւորների գործը»⁷³: Սրանից բացի, երկու աղբյուրների մեջ եղել է «...մի հրաշալի շատրուան, որի յորդառատ ջուրն աղեղնաձև թափուելիս է եղել իւր գեղեցիկ աւազանի մէջ: Զրօրհնեաց տօնին հանդէսն այդ աւազանի մօտ էին կատարում»⁷⁴:

Վանքն ունեցել է հարուստ և բազմաձյուղ տնտեսություն: Իր ենթակայության տակ է ունեցել գյուղեր, ագարակներ, հանդեր, արտեր, արոտատեղիներ, այգետեղիներ, անտառներ, խոշոր անասունների և ոչխարների հոտեր⁷⁵: Դրանք մեծ շահույթներ են ապահովել վանքին: Գավառի մի շարք հայկական գյուղեր ստացված բերքի արդյունքից վանքին վճարել են տասանորդ⁷⁶:

Տարբեր ժամանակներում վանքը ենթարկվել է մասնակի վերանորոգումներին⁷⁷: Այժմ հին եկեղեցուց բացառապես ոչինչ չի պահպանվել:

Այս վկայությունները կարևոր մի հարց են առաջացնում՝ ի՞նչ հանգամանքների բերումով է կատարվել հնավանդ Աղվանից կաթողիկոսական աթոռի հաստատումը կամ տեղափոխումը Ճալեթի վանք և ի՞նչ հարկադրանք կարող էր ստիպել Տեր Կարապետին դիմելու նման քայլի⁷⁸: Սկզբնաղբյուրներն այդ մասին ուղիղ տեղեկություններ չեն հաղորդում: Հետևաբար, հարցին անդրադարձած հեղինակների մոտ առկա են հանգուցալուծումների տարբեր, նաև իրարամերժ տեսակետներ: Աղվանից կաթողիկոսանիստը Ճալեթ տեղափոխելու պատճառների շուրջ տարակուսել է նաև վանքի պատմությանն անդրադարձած առաջին հեղինակներից Մակար Եպս. Բարխուտարյանցը: Ըստ նրա՝ «...1406-ին Տէր Պետրոս Բ-ին յաջորդում է Տէր Կարապետ. չգիտենք թէ սա ի՞նչ դիպուածով հայրապետական աթոռը Գանձասարից փոխադրում է Ճալէթ գիւղի կողմն և շինում

⁷³ Սևորդի, «Ճալեթի վանք»:

⁷⁴ Նույն տեղում:

⁷⁵ Նույն տեղում:

⁷⁶ Դ. [Սարգիս Քամայան], «Վարդաշէն»:

⁷⁷ 3. Մեղմեանց, «Ի Գիտւ վանք», էջ 31:

⁷⁸ Ի դեպ, XII դ. փառափառ անբաժնապատ պայմանների պատճառով Աղվանից կաթողիկոսականիստի դեգերումների մասին Կիրակոս Գանձակեցին գրել է. «Ի բազում վշտաց եւ ի նեղութեանց, զոր կրեաց առ հասարակ ամենայն աշխարհ յայգգացն հաւալայնոց, յորդոցն Իսմայելի, եւս առաւել աշխարհս Հայոց եւ Աղուանից, զի բնաջինջ եղաք ի թագաւորաց եւ յիշխանաց. Կաթողիկոսն Աղուանից այսր անդն յածելով, վասն ոչ ունելոյ հաստատուն տեղի Աթոռոյ, դէպ եղև նոցա գալ ի ֆաւայր մի ի սահմանս բերդին՝ որ կոչի Չարեֆ, եւ անդ դադարիլ եւ անդուստ հովուել զհօտ իւրեանց» (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Սահյանյանի, Երևան, 1961, էջ 178):

Նկ. 1. Ճալեթի վանք. Ս. Աստվածածին հին և նոր եկեղեցիները

զատ⁸⁰ տեղաբնիկ քրիստոնյա ազգաբնակչության՝ հայերի և ուղիների բռնատեղահանմանը զուգընթաց՝ բնակեցրեց Խորասանից բերված թյուրքական ցեղեր⁸¹, հետզհետե փոխակերպելով այրացավեր երկրամասի էթնիկական պատկերը: Հետևաբար, հավանական է թվում, որ Ճալեթում կաթողիկոսական աթոռի հաստատումը կարող էր պայմանավորված լինել մահմեդական հոծ զանգվածով շրջապատված քրիստոնյա ազգաբնակչության շրջանում էթնիկ ինքնության սկզբունքներն առավել չափով ամրապնդելու և կաթողիկոսության ազդեցությունը պահպանելու նպատակով:

Պետք է հաշվի առնել նաև, որ կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխումը

Ճալեթի վանքը Կապադակ գաւառի լեռնամասում»⁷⁹:

Փորձենք հստակություն մտցնել տարբեր պատճառներով անորոշ կամ թեական մնացած խնդրո առարկա հարցի մեջ: Հայտնի է, որ Հանկ-Թամուրը 1387 թ. Շիրվան ձեռնարկած աղետաբեր արշավանքի ժամանակ քաղաքների, բերդերի, վանքերի, եկեղեցիների ավերածություններից, թալանից ու կոտորածներից

⁷⁹ Մ. Բարխուդարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, էջ 210:

⁸⁰ «Շրվանայ եկրի» Մատուսա հայկական գյուղում Թումա Թավրիզեցի գրչի 1403 թ.-ին ընդօրինակած «Մեկնութիւն եւ քառոյց Մատթեոսի վարդապետի, աշակերտի Գրիգորի Տաթեւացոյ» ձեռագրի հիշատակարանում կանկ-Թեմուրի շարագործությունների մասին դառնությունաբար արձանագրված է հետևյալը. «...ի նեղ և ի դառն և ի յանձկացեալ ժամանակիս, զի հէնք և երկիւղ և սասանումն և դողումն թշուառականին և նեղին կարապետին՝ Թամուրին, որ թաւրմանի դա մուր, զի ուր և հասանէ մթնատեսակ և մրատեսակ առնէ, զոմն կողոպտելով, զոմն շարշաւելով, զոմն սպանելով, զոմն գերելով, զհայր ի յորդոյ բաժանելով և զորդի ի հօրէ և այլն: Եւ ոմանք մազապուրծ լինելով ի յայրս և ի ծերպս և յամրոցս և ի դղեակս, և ոչ լինէին ազատեալք, զի ոմանք ի սովոյ մեռանէին և այլք ի տօթոյ և ի ծարաւոյ, կեւք ի յահէ և յերկիւղէ զինքնանս քառալէծ առնէին, և այլ բազում շարիս...» (Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մասն Ա (1401-1450 թթ.), էջ 31):

⁸¹ Եսայի Հասան-Ջալալեանց, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ, 1868, էջ 20, տե՛ս նաև Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, էջ 359:

Թերևս պայմանավորված էր Լանկ-Թամուրին XV դ. սկզբներին հաջորդած թուրքմենական կարա-կոյունլու և ակ-կոյունլու քոչվոր ցեղերի շարունակվող ասպատակություններով և դրանց պատճառած արհավիրքներով⁸²: Հայաշխարհ Արցախը, ինչպես երևում է աղբյուրներից, դուրս չէր մնացել այդ աղետներից: Այս դժնդակ ժամանակներն իրենց ազդեցությունը թողեցին նաև հոգևոր կենտրոն Գանձասարի վրա, ինչի հետևանքով կաթողիկոսական աթոռը փոխադրվում էր տեղից տեղ: Ինչպես իրավամբ նկատել է Մելանյա Բալայանը. «Պահպանված բազմաթիվ փաստարկներից կարելի է եզրակացնել, որ 15-րդ դարում, երկրում քաղաքական աննպաստ իրավիճակի պատճառով Աղվանից եկեղեցու ներսում տեղի է ունեցել մասնատում, որի արդյունքում Ճալեթում ևս հաստատվել է Աղվանից կաթողիկոսական աթոռ, որը, սակայն հաստատուն չէր և երկարատև գոյություն ու էական դերակատարություն չկարողացավ ունենալ: ...Ճալեթի կաթողիկոսների մասին հանդիպող բոլոր հիշատակություններում Աղվանից անվան հետ գործածված է նաև «ի յաթոռն Ճալեթոյ» արտահայտությունը, ինչը հավանաբար կատարված է երկու Աղվանից աթոռները տարբերակելու նպատակով»⁸³:

Հավանական է թվում նաև հետևյալ ենթադրությունը: Քննվող ժամանակաշրջանում (ԺԵ դ. սկզբներ) վրաց քաղկեդոնիկ և հայոց հակաքաղկեդոնիկ եկեղեցիների միջև շարունակվում էր կրոնական ազդեցության մրցակցությունը Բուն Աղվանքում՝ հատկապես Շաքի-Հերեթի՝ քրիստոնյա մնացած բնակչության առավել հոծ բնակության տարածքում: Հարկավ, քաղկեդոնական վտանգի դեմ պաշտպանվելու համար հակաքաղկեդոնիկ Աղվանից կաթողիկոսությունը դիմել էր գործնական քայլերի և ժամանակի հրամայականով հնարավոր բոլոր միջոցների գործադրմամբ փորձել էր կանխել վրաց եկեղեցու ի հոգևոր ամրապնդման նկրտումները: Ուստի, կարելի է ենթադրել, որ հենց այդ նպատակով Աղվանից կաթողիկոսական աթոռը ժամանակավորապես փոխադրվել էր Շաքիի թեմական առաջնորդանիստ Ճալեթի վանք: Հետևապես այս քայլը քաղաքական-դավանաբանական իրավիճակի հետևանք էր, և ոչ թե Տեր Կարապետի անձնական նկրտումների արդյունք: Այն միտված էր ձախափնյակի Հայ Առաքելական եկեղեցու հետևորդների շրջանում Աղվանից կաթողոսության իշխանության պաշտպանմանն ու շարունակմանը: Նկատենք, որ այդ մրցակցությունը նոր բան չէր, սրվել էր նաև, օրինակ, X դարում, ինչի համար եռանդուն ջանքեր էր գործադրել և «...մաքրել զընծիւղեալ աղանդ Քաղկեդոնի, որ յաշխարհիս Հայոց...» առաքելությունը 949 թ. «յաշխարհն Աղուանից» այցելած և «ի գաւառն

⁸² Բ. Ուլուբաբյան, Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, էջ 201-202:

⁸³ Մ. Բալայան, նշվ. աշխ., էջ 168, 227:

խաչենոյ» հասած Հայոց կաթողիկոս Անանիա Մոկացին (941-967)⁸⁴: Այս առումով արդարացի է Հրանուշ Խառատյանի այն դիտարկումը, որ Շաքի-Հերեթում Ճալեթի կաթողիկոսության հիմնադրման փաստն ինքնին վկայում է, որ այս տարածքում քաղկեդոնական-հակաքաղկեդոնական դավանաբանական մրցակցությունը XV դարում թերևս լուծվում էր հօգուտ հակաքաղկեդոնականության⁸⁵: Պատահական չէ, որ վրաց հեղինակ Ալեքսանդր Աբդալաձեն ժամանակին այն միտքն է հայտնել, թե «Ճալեթի վանքը կառուցել են վրաց հոգևորականները մինչև XV դարը, իսկ XV դարում այն վերանորոգվել է Շաքիի շրջանում իրենց դիրքերն ամրապնդած Աղվանից կաթողիկոսների կողմից՝ քաղկեդոնականությունն ամբողջովին արմատախիլ անելու նպատակով»⁸⁶: Անժխտելի է, որ XIV-XV դարերում բուն Աղվանքի տարածքում շարունակվում էր հայ և վրաց եկեղեցիների դավանաբանական մրցակցությունը⁸⁷, սակայն, լիովին մերժելի է հեղինակի՝ վրաց հոգևորականների կողմից Ճալեթի վանքի կառուցման տեսակետը, քանզի այդ մասին վկայող որևէ փաստ առկա չէ սկզբնաղբյուրներում: Նշենք, որ Ա. Աբդալաձեից բացի համանման կեղծիքների մի ամբողջ փունջ է կազմում Ճալեթի վանքի պատմության լուսաբանումը վրացի այլ հեղինակների աշխատություններում⁸⁸:

Ամփոփենք. աղբյուրագիտական տվյալների բաղդատության հիման վրա արված մեր դիտողությունները բերում են այն եզրակացության, որ Տեր Կարապետ կաթողիկոսի գահակալման շրջանից սկսած Ճալեթի վանքում կաթողիկոսական աթոռը հաստատվել է մեր վերհանած գանգամանքների բերումով: Այս տեսակետի հիմնավորման առումով որոշ պարզություն է մտցնում Ճալեթի վանքի գավթում ամփոփված հետևյալ տապանագիրը.

⁸⁴ «Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի՝ Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից, որ ընդ ժամանակս ժամանակս լեալ իցէ ձեռնադրութիւնն արտառոյ սուրբ Լուսաուրչի արքային» [հրատ.՝ Գ. Տէր-Մկրտչեան], Արարատ 1897, № Գ, էջ 131-132, 134):

⁸⁵ Հ. Խառատյան, «Քրիստոնեությունը Բուն Աղուանի տարածքում զարգացած միջնադարում...», էջ 109: Ի դեպ, բոլոր դեպքերում կարևոր է, որ, ինչպես ցույց է տալիս Հ. Խառատյանը, բուն աղվանական ժողովուրդներից աղվանական ինֆնությունը պահպանեցին միայն Շաքի-Կապադակի տարածքում ապրող Հայ Առաքելական եկեղեցու դավանանքին հավատարիմ ուղիները: Վրացադավանությունը վրացացնում էր աղվաններին, իսլամացումը հեռացնում էր աղվանական ինֆնությունից (տե՛ս Харатьян Г., “Идентификационные и самоидентификационные термины удин-христиан по материалам армянских и удинских письменных источников”, *Восток (Oriens)*, Москва, 2021, № 56, с. 116-128).

⁸⁶ **ԱԾԺԱԼԱԾԵ Ե.**, «Քաղետոս մոնաստրոս Գամո», «Տասնտորոս քրեթուլո». VI, տბիլոսի, 1976, ԶԶ. 51-58, տե՛ս նաև Հ. Կարապետյան, «Հաղագ», «Հալա» բառեր և նրանց տեղականական գործածությունը, էջ 157-158:

⁸⁷ **Ս. Մուրադյան**, “Христианские памятники грузино-армяно-дагестанской контактной зоны в начале XIV в.”, *Albania Caucasica, сб. статей*, вып. I, Москва, 2015, с. 236-237.

⁸⁸ **ՄԱՐԶԱՆԻՄՅՈՒԼԻ Գ.**, Յերբու, տბիլոսի, 2005; **ՋԱՅԱՆԻՄՅՈՒԼԻ Գ.**, Ժեղոսի Տաթևոսի Գրամմոմոմոս և Գրեթեթեթուրոսի Մեյսեթեթ, Յերբու, տბիլոսի, 2005.

«ԹԻԻ ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՊԿ (1411)... ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԵՐԻՅՍ ՎԵ-
ՀԻՅՑՑՑ ՈՐՔ ՕՇԵՑԵԱԼՔ Ի ՏՈՒՆՆ ԱՂՈՒԱՆԻՅ, ԱՍՏ ԹԱՓԱՌԱԿԱՅԵԱԼՔ ՅԱՅՆՄ
ՄԻՋՈՑԻՅ, ԿԱՆ ԱՄՓՈՓԵԱԼՔ Ի ՆԵՐ ՏԱՊԱՆԻՅ, ՅԱՐ ՍՊԱՍԵՆ ՀԱՐՍՏՁԻՆ
ԲՆԱԽԻՅ, ԱԿՆԿԱԼԵՆ ՅՈՒՍՈՎ ՊՏՂԱԼԻՅ»⁹⁰: «Աստ թափառակացեալ յայնմ
միջոցից» արտահայտությունն ինքնին փաստում է մեր ենթագրությունը: Այ-
սուհանդերձ, Բ. Ուլուբաբյանը, չարդարացնելով Գանձասարի հոգևոր առաջ-
նորդների այդօրինակ քայլը, գրում է. «...հայրենի հողը, թողել, փախել են Կով-
կասյան լեռնաշղթայի ծերպերը»⁹¹: Հիրավի, որքան էլ հարկադրական ու պատ-
ճառաբանված լինեի հայրենի եզերքից հոգևոր կենտրոնի տեղափոխումը, այ-
սուհանդերձ, այն Աղվանից կաթողիկոսության բարդագույն էջերից է:

Անշուշտ, ի հայտ եկած նոր փաստերի (վիճաբարագիտական, մատենագրա-
կան) սպառիչ ընդգրկմամբ վերջնականապես կճշգրտվեն, կսրբագրվեն ու կամ-
բողջացվեն մեր եզրահանգումները: Եւ եթե մեր վերոբերյալ վարկածը ճիշտ է,
ապա քննությունը համապարփակ կատարելու համար հարկ է պատասխանել
նաև այն հարցին, թե ինչ կարգավիճակով է Ճալեթում հաստատվել կաթողիկո-
սական աթոռը: Այսպես, Տեր Կարապետի Ճալեթ տեղափոխվելուց որոշ ժամա-
նակ անց Գանձասարում ևս շարունակել են աթոռակալել կաթողիկոսներ, ինչը
փաստում են վանքի գավթում պահպանված տապանաքարերի վիճագիր արձա-
նագրությունները⁹²: Զորօրինակ, Գանձասարում 1426-1428 թթ. աթոռակալել է

⁹⁰ Նկատելի է առնված Կարապետ, Թովմա-Թովմաս և Առաֆել կաթողիկոսները (տե՛ս Մ. Բա-
րխուտարեանց, *Աղուանից երկիր եւ դրացիք*, էջ 250):

⁹¹ Հովհ. Շանխաթունեանց, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 380, Մ. Բարխուտարեանց, *Աղուանից երկիր եւ
դրացիք*, էջ 250, Ղ. Ավիշան, *Արցախ*, էջ 214, Ս. Կարապետյան, *Քուն Աղվանքի հայերեն
վիճագրերը*, էջ 90: Ս. Կարապետյանի պարզաբանմամբ՝ «Արձանագրության բովանդակու-
թյունից եւ ոճից կարելի է ենթադրել, թե այն փորագրվել է ավելի ուշ ժամանակներում» (տե՛ս
նույն տեղում):

⁹² Բ. Ուլուբաբյան, *Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը*, էջ 203:

⁹³ Տեր Կարապետից հետո Գանձասարում աթոռակալած կաթողիկոսի հարցում առկա են
իրարամերժ տեսակետներ: Այսպես, ըստ Հովհ. եպս. Շանխաթունյանցի՝ Տեր Կարապետին
հաջորդել է Տեր Դավիթ Բ-ն, իսկ վանքի գավթում ամփոփված նրա տապանաքարի (երեսին
գավազան) արձանագրությանը տվել է հետևյալ բացատրությունը. «...սա ոչ ուրեմ
յիշատակի ի գրուածս, այլ տապանագիր սորա ցուցանե ըստ այսմ. «ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԴԱԽԻԹ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՊԿ ԹՈՒՆՆ (1411)»» (Հովհ. Շանխաթունեանց, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 343):
Ըստ Մակար եպս. Բարխուտարյանցի՝ Տեր Կարապետին հաջորդել է Դավիթ Ե-ն, տողա-
տակում մեկ տող վկայակոչելով նրա տապանաքարի արձանագրությունից. «ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ
ԴԱԽԻԹ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՊԿ (1441) ԹՈՒՆՆ» (Մ. Բարխուտարեանց, *Պատմութիւն Աղուանից*,
հ. Ա, էջ 212), այնինչ ՊԿ=1411: Մեկ այլ աշխատությունում նա վկայաբերում է Դավիթ
կաթողիկոսի տապանագրի ամբողջական արձանագրությունը, սակայն առանց տարեթվի.
«ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԴԱԽԻԹ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ, (ՈՐ Է) ՈՐԴԻ ԲԱՂԴԱՍԱՐ ՊԷԿԻՆ» (Մ. Բարխուտա-
րեանց, *Արցախ*, էջ 176): Արձանագրությունը հրատարակել է նաև Հովսեփ Օրբելին, որը
«Պէկին» բառը նույնպես տարընթերցել է «Պկին» (տե՛ս Օրբելի II., *Надписи Гандзасара*

Հովհաննես Ե-ն, որին հետագայում հաջորդել են այլ կաթողիկոսներ⁹³: Նրա առաջնորդությունը Գանձասարում փաստվում է 1428 թ.-ին Շուշիում Մանավել գրչի ընդօրինակած «Ավետարան»-ի հիշատակարանի վկայությամբ. «...ի յաշխարհիս Աղուանից, ի վիճակս Ամարասայ, ի գեղս Շուշու կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, ի կաթողիկոսութեան տէր Յովհաննիս...»⁹⁴:

ս. հասցում, Երևան, 2016, թ. 65): Սեդրակ Բարխուդարյանը սույն արձանագրությունը հրատարակել է հիմք ընդունելով Մակար Եպս. Բարխուդարյանցի վերջին հրատարակումը. «ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԴԱԽԻԹ ԿԱԼԹՈՂԻԿՈՍԼԻՆ, ՈՐԴԻ ԲԱՂՏԱՍԱՐ ԴԷ ԿԻՆ» (Գիվան հայ վիճագրության, պրակ V, Արցախ, էջ 66): Թեև արձանագրությունն անթվակիր է (դրանում համոզվեցին, երբ 2021 թ. սեպտեմբերի 21-ին Գանձասարի վանքի մեր այցելության ժամանակ մոտիկից զննեցինք այն, որում, ի դեպ, «ՊԷ ԿԻՆ» բառում շարգված էր «Ն» տառը), այդուհանդերձ, Մելանյա Բալայանը, թերևս հիմք ընդունելով Հովհ. Եպս. Շահխաթունյանցի տարբերակները, Հայ Աղվանից եկեղեցուն նվիրված աշխատությունում «ՊԷ ԿԻՆ» բառը ինչ-ինչ կերպ նույնպես կարդացել է ՊԷ (=1418), որը սխալ վերծանման հետևանքով դարձել է Դավիթ կաթողիկոսի մահվան տարեթիվ (տե՛ս Մ. Բալայան, նշվ. աշխ., էջ 168):

Խնդրո հարցը ժամանակին գրավել է ուսումնասիրողների ուշադրությունը: Բագրատ Ուրբարյանը վիճաբանական տեղեկությունների և սկզբնաղբյուրներում առկա փաստերի համադրմամբ գրում է. «Տապանավարի վրա Դավիթ կաթողիկոսի մահվան թվականը նշված չէ: Դրանից կարելի է եզրակացնել, որ քաղաքում է գցվել, մահվանը եթե նկատի առնենք Դավիթ կաթողիկոսի անվան հետ կապված մի միջադեպ: Հայտնի է, որ Դավիթը Հասան-Ջալայան Բաղդասար-բեկի որդին, հաջորդել է Պարսից արքունիքի սպառնալիքի տակ Բրիտանիայում նստեցնելու արագած Գրիգորիսին՝ Մենար-բեկի որդուն, արքունակալ էլ է մեկ տարի, ապա հենց կաթողիկոսարանում սպանվել անհայտ մարդկանց ձեռքով: Ուրագությունը կատարվել է 1573 թ.: Հետևապես Դավիթն սպանվել է 1574-ին» (Բ. Ուրբարյան, Գանձասար, Երևան, 1981, էջ 145-146, նույնի՝ հաշիվի իշխանությունը X-XVI դդ., ??? էջ 360-362, նույնի՝ Ոսկե շղթա, Երևան, 1979, էջ 166-168, 175-176: Է. Դանիելյանը հարցի առնչությամբ հետևյալն է գրել. «...Գանձասարի վանքի արձանագրությունում յիշատակուած Դավիթ կաթողիկոսը XVI դ. 70-ական թթ. արքունակալած «Դավիթ, Բաղդասար բեկի որդի»-ն էր» (Է. Դանիելյան, Գանձասարի պատմություն, էջ 150): Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմություն Աղուանից աշխարհի» երկի՝ 1664 թ. կատարված մի ընդօրինակության 262ա-263ա էջերում հետագայում ավելացված Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսների Գավազանագրում Տեր Գրիգորիս ուրագողից հետո նշված է. «Տեր Դավիթ Արջաձորեցի. նոյն ամին խեղդեն կախեալ ժամատաւեն Գանձասարու շար անիծեալ հաշին» (Ա. Մաղալյան, «Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսների Գավազանագիրք», ՊԲ, Երևան, 2008, № 3 (179), էջ 270): Միմեմ Ա. Երևանցի կաթողիկոսի ցուցակում ևս Դավիթ կաթողիկոսը նշված է Գրիգորից հետո. «Տեր Գրիգոր՝ որ ուրանայ ԶԳրիստոս, Տեր Դավիթ՝ որ խեղդեցալ» (Ջամբու, գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանագրուցի, հայելի և պարունակող բնակից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, և իւրոյ շրջակայից վանորէիցն, համաժողովեցեալ եւ շարագրեցեալ ի Սիմէոնի... կաթողիկոս Երեանցոյ, Վաղարշապատ, 1873, էջ 78 (այսուհետև՝ Ջամբու):

⁹³ Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսների Գավազանագիրքը և ցանկերի վերլուծությունը տե՛ս Լ. Մկրտումյան, Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ., էջ 217-219, Ա. Մաղալյան, «Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսների Գավազանագիրք», էջ 268-271, Մ. Բալայան, նշվ. աշխ., էջ 163, Ա. Մանուկյան, «Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագրի վիճաբանական լրացումներն ու նշգրտումներ», ՀՀ, Երևան, 2016, № 2 (8), էջ 93:

⁹⁴ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մասն Ա. (1401-1450 թթ.), էջ 384:

Ի մի բերելով վերն ասվածը, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ սկզբնաղբյուրներն ու հիշատակարանային վկայությունները հայրապետական երկու աթոռների համաժամանակյա գոյությանը հիմնավոր բացատրություն չեն տալիս, իսկ որոշ իրողությունների վերաբերյալ կարծես պահպանում են «գիտավոր լռություն», վերոհիշյալ տեղեկությունների լույսով հավանական ենք համարում այն վարկածը, որ Ճալեթը դարձել է Գանձասարի կաթողիկոսության՝ աթոռակցության կարգավիճակով⁹⁵ ստեղծված հայրապետական կենտրոն⁹⁶, բայց ոչ հակաթոռ, ինչպես նշել են որոշ հեղինակներ⁹⁷։ Այս համոզման է մեզ մղում այն հանգամանքը, որ Աղվանից կաթողիկոսությունում Ամենայն Հայոց հայրապետության ազդեցությամբ մի որոշ ժամանակ նույնպես եղել է աթոռակից կաթողիկոսության համակարգ⁹⁸։ Աղվանից կաթողիկոսության մեջ աթոռակից կաթողիկոսության ստեղծման դեպքեր տեսնում ենք նաև XVIII դ. սկզբներին։ Այսպես, Երեմիա Հասան-Ջալալյանը վախճանվում է 1700 թ., երկու տարի անց՝ 1702 թ. մահանում է Սիմեոն Խոտորաշենցին։ Սակայն մինչ այդ երկու կաթողիկոսներն իրենց հաջորդներ էին օժել. Երեմիա Հասան-Ջալալյանը 1695 թ.

⁹⁵ Հայ եկեղեցու պատմության մեջ արթուակից կաթողիկոսության նախադեպերի մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Մանուչարյան, «Արթուակից կաթողիկոսների վիմագիր հիշատակություններ», *Էջմիածին*, 2016, № 6, էջ 112-118:

⁹⁶ Է. Դանիելյան, Գանձասարի պատմություն, էջ 151-152:

⁹⁷ Ինչպես, օրինակ, Մելանյա Բալայանը Ճալեթի կաթողիկոսությունը դիտարկում է որպես հակաթոռ կաթողիկոսություն (տե՛ս Մ. Баляян, «Антипрестольный Албанский католикосат в Чалете (XV в.)», с. 252-259). Գրիգորի Այվազյանը վկայակոչելով Հասմիկ Կարապետյանի (Հ. Կարապետյան, ««Ճաղագ», «Ճալա» բառերը և նրանց տեղանվանական գործածությունը», էջ 158) հոդվածը, գրում է՝ իբր «XV դարում Աղվանից եկեղեցու կաթողիկոսները նույնպես ունեին հակաթոռ ձախափնյա Ճալեթում» (տե՛ս Գ. Айвазян, «Удины и албанская церковь Азербайджана», с. 56, տե՛ս նաև **նույնի**՝ «К вопросу об этногенезе удинского народа и уточнению термина «страна Утийцев»», *ԲՀ*, Երևան, 2019, № 1 (19) էջ 93: Մինչդեռ վերոհիշյալ հեղինակը չի խոսում հակաթոռության մասին: Ճալեթը թեականորեն հակաթոռ է դիտարկել Հրանուշ Խառատյանը գրելով. «...XV դ. Աղուանից հակաբաղկեղծական, թերևս՝ հակաթոռ կաթողիկոսությունը որպես նստավայր ընտրել է Բուն Աղուանի տարածք՝ Վարդաշենի (ներկայիս՝ Օդուզ) մոտ գտնվող Ճալեթ բնակավայրը եւ առնվազն հարյուր տարի գործել այնտեղ, անկասկած՝ տեղում իր հետետղների զգալի քանակի առկայության պայմաններում» (Հ. Խառատյան, «Քրիստոնեությունը Բուն Աղուանի տարածքում զարգացած միջնադարում», *Հայաստանը եւ քրիստոնյա Կովկասը: Հանրապետական գիտաժողով նվիրված Կովկասյան Աղուանքում եւ Վրաստանում քրիստոնեության ընդունման 1700-ամյակին: Ձեկուցումներ եւ զեկուցումների դրույթներ*, Երևան, 2015, էջ 109: Ալեքսան Հակոբյանը նույնպես թեականորեն գրում է, որ «Աղուանից կաթողիկոսությունը ձախափնյա Ճալեթում էր (թերեւս, հակաթոռ կարգավիճակով)» (Ա. Ա. Յակոբեան, *Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում...*, էջ 182):

⁹⁸ Ա. Մանուչարյան, «Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագրքի վիմագրագիտական լրացումներ ու ճշգրտումներ», էջ 90:

աթոռակից էր օծել իր եղբայր Վելիչանի որդուն՝ Եսայուն, իսկ Սիմեոն Խոտորաշենցին՝ 1702 թ. եղբոր որդուն՝ Ներսես վարդապետին⁹⁹:

Ընդամին, կարևոր է նաև այն, որ աթոռակցության մեջ չի խաթարվել Փանծասարի կաթողիկոսության հոգևոր իշխանության հիմքերը, այդ թվում՝ գերակայությունը: Սկզբնաղբյուրային ոչ մի տեղեկություն չկա, որ վկայի, թե քննվող ժամանակաշրջանում Փանծասարի և Ճալեթի կաթողիկոսների միջև աթոռանիստի, կամ միջեկեղեցական ու հատկապես դավանաբանական բանավեճերի և թեմական բաժանումների շուրջ հակամարտություններ են ծագել: Ավելին, չնայած քաղաքական անբարենպաստ իրադրությանը, Ճալեթի աթոռակցության իրավունքով գործող կաթողիկոսական աթոռը հոգևոր սերտ հարաբերություններ է ունեցել Փանծասարի հետ: Մինչդեռ Փանծասարի կաթողիկոսությունում հակաթոռություն երևույթի սկզբնավորվել է 1677 թ.-ից, երբ Փանծասարի կաթողիկոս Պետրոս Խանձրեցու (1653-1675 թթ.) վախճանից հետո կաթողիկոսությունը երկփեղկվում է Երեմիա Հասան-Ջալալյանի (1676-1700 թթ.) և Սիմեոն Խոտորաշենցու (1675-1702 թթ.) միջև¹⁰⁰: Վերջինս իր եղբոր՝ Իգնատիոսի հետ Ջրաբերդ ամրոցի մոտ, Թրդի գետակի ձախ ափին (Արցախ աշխարհի Մեծ Կուենք կամ Մեծ Կողմանք գավառում)¹⁰¹, կառուցում և 1691 թ.-ին օծում է Երից Մանկանց վանքը՝ այն դարձնելով իր աթոռանիստը¹⁰²:

Եվ, այսպես, թեմական առաջնորդանիստից դառնալով կաթողիկոսանիստ, Ճալեթի վանքն ավելի մեծ կշիռ է ձեռք բերում. վանքին վերապահված էր հույժ կարևոր առաքելություն Փանծասարի կաթողիկոսության պատմության մեջ: Այն հետզհետե դառնում էր երկրամասի հոգևոր-մշակութային կարևոր կենտրոններից մեկը:

Կաթողիկոսանիստ Ճալեթի վանքի վերաբերյալ Հ. Ղևոնդ Ալիշանը գրել է. «Նշանաւոր քան զսոսա **Ճալեթ**, յորում եւ մենաստան անուանի, աթոռ լեալ կաթողիկոսաց Աղուանից ի Ժէ դարու¹⁰³, որոց եւ ոմանց գերեզմանք են ի նմա, որպէս յարձանացս երեւի»¹⁰⁴: Ըստ Մակար Էպս. Բարխուտարյանցի՝ Ճալեթի վանքն ավելի քան մեկ դար՝ 1406-1510 թթ. եղել է Աղվանից կաթողիկոսների

⁹⁹ Լ. Մկրտումյան, Աղվանից (Փանծասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ., էջ 75:

¹⁰⁰ Է. Գանիկեան, Փանծասարի պատմություն, էջ 207:

¹⁰¹ Ս. Կարապետյան, «XVII դ. վանական երկու համալիր Արցախում», ՊԲՀ, Երևան, 1985, № 1, էջ 227:

¹⁰² Լ. Մկրտումյան, Աղվանից (Փանծասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ., էջ 71: Հմմտ. «Այս գաւառին վանքերէն երեւի է երից Մանկանց ուխտն հռչակաւոր Մուսու լերին բազկաց վերայ, Հայոց Ռձն թուականին Աղուանից Սիմեոն Կաթողիկոսին և իւր եղբոր Իգնատիոս վարդապետին ձեռոք...» (Մ. Պապեան, «Արցախ նահանգի Ջրաբերդ գաւառը», Արարատ, 1871, № Ը, էջ 442):

¹⁰³ Ամենայն հավանականությամբ տպագրական վրիպակ է. պետք է լինի Ժե դարու:

¹⁰⁴ Ղ. Ալիշան, Արցախ, էջ 214:

նստավայրը¹⁰⁵: Այդ կարծիքի հետ համերաշխ են Սեդրակ Բարխուդարյանը¹⁰⁶ և Գաբրիելա Ուլուհոջյանը¹⁰⁷:

Այսպիսով անառարկելի համարելով Ճալեթի վանքի կաթողիկոսանիստ լինելու իրողությունը, նշենք, որ մեզ հայտնի տվյալներով ժամանակագրական կարգով այստեղ գահակալել են Գանձասարին աթոռակից հետևյալ կաթողիկոսները. Տեր Կարապետ (1406-1423 թթ.), Տեր Մատթեոս Գ (1423-1436 թթ.), Նուխիի գավառի Սոկուվլու (Ուռեկան)¹⁰⁸ գյուղից Տեր Թովմա-Թովմաս Սոկուվլվեցի (1471-1475 թթ.)¹⁰⁹, Տեր Ստեփանոս (1476 թ.), Տեր Ներսես Դ (1478 թ.), Տեր Առաքել Սոկուվլվեցի (1479-1511 թթ.), Տեր Արիստակես¹¹⁰ (1511-1516 թթ.)¹¹¹: Յավոք, սկզբնաղբյուրներում Ճալեթի կաթողիկոսական աթոռին վերաբերող նյութը խիստ կցկտուր է, ինչը հնարավորություն չի տալիս սահմանելու Տեր Մատթեոս Գ-ից մինչև Տեր Թովմա-Թովմաս Սոկուվլվեցի շուրջ 35-ամյա ժամանակահատվածում աթոռակալած հայրապետների ճշգրիտ թվականները:

Այժմ արդեն այն մասին, թե ձեռագիր և վիմագիր աղբյուրներում ինչպիսի տեղեկություններ կան պահպանված վերոհիշյալ կաթողիկոսների մասին: Նշենք, որ Ճալեթի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու մուտքի մոտ միմյանց կից թաղված են Տեր Կարապետը, Թովմա-Թովմաս և Առաքել Սոկուվլվեցիները,

¹⁰⁵ Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 252:

¹⁰⁶ С. Бархударян, Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений, с. 33.

¹⁰⁷ G. Uluhogian, Un antica mappa dell'Armenia., p. 53. Հմտ. Կամո սրկ. Աբրահամյան, Աղվանից եկեղեցու համառոտ պատմություն (Դ.-Ժէ. դարեր): Ավարտանաղ, Ս. Էջմիածին, 1988, էջ 59: Ի դեպ, ավագանի անունով Կամո սրկ. Աբրահամյանը Արցախի թեմի ներկայիս առաջնորդ գեղջ. Տ. Վրթանես եպս. Աբրահամյանն է:

¹⁰⁸ Սոկուբլու (ստուգաբանվում է Ջուր պակաս): Նուխիի գավառում եղել են իրար կից Մեծ և Փոքր Սոկուբլու գյուղերը, որոնք միմյանցից բաժանվել են խոր ձորով: Մեծ Սոկուբլուն գտնվել է արևմուտքում՝ բլուրների վրա, Փոքրը՝ արևելքում՝ տափարակում (տե՛ս Գ. Մ. [Գրիգոր Մարտիրոսյան], «Ամրուան գիւղ», Նոր-Դար, Թիֆլիս, 1891, մարտի 14, № 41):

¹⁰⁹ Ի դեպ, Մակար եպս. Բարխուտարյանցը մի դեպքում Թովմա-Թովմաս Սոկուբլվեցի կաթողիկոսի մահվան տարեթիվ է նշում 1475-ը (տե՛ս Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 250), իսկ մյուս դեպքում՝ 1495-ը (տե՛ս Մ. Բարխուտարեանց, Պատմություն Աղուանից, հ. Բ, Թիֆլիս, 1907, էջ 18): Հմտ. Լ. Մկրտումյան, Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ., էջ 218:

¹¹⁰ Արիստակես կաթողիկոսը ծննդյամբ եղել է Նուխիի գավառի Յաղուբլի գյուղից: Ճալեթի գյուղամիջի գերեզմանոցում խաչաձև դակներով անթվակիր նրա տապանաձևերին արձանագրված է եղել. «ԹՎ... ՍՈՒՐԲ Խ՝ԱՉՍ ԲԱ՝ՐԵՆԱՒՍ Է՝ԸՐՄ՝ ՏԱԿԷՍ՝ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ Է» (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 222-223, տե՛ս նաև Ս. Կարապետյան, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 93):

¹¹¹ Տե՛ս Լ. Մկրտումյան, Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ., էջ 218, տե՛ս նաև Մ. Բալայան, նշվ. աշխ., էջ 167: Ճալեթում իրար հաջորդած Աղվանից կաթողիկոսների գավազանացանկի ճշգրտման և հարակից հարցերի մանրամասն քննությունը տե՛ս Ա. Մանուչարյան, «Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագրի վիմագրագիտական լրացումներ ու ճշգրտումներ», էջ 82-94:

որոնց տապանաքարերը, ինչպես իր այցելության ժամանակ արձանագրել է Մակար եպս. Բարխուտարյանցը՝ «...վասն զի լինելով դրան մուտքի առաջ՝ ել և մուտ անող ոտքերից եղծուած են տառերն»¹¹²:

Այսպես, Տեր Կարապետի գործունեության սկզբնական շրջանը լի է եղել բնական աղետներով: Ինչպես ասվում է Մատթեոս Մոնոզոն գրչի՝ Գանձասարում կազմած «Ոստանաւոր ներբողեանք ի վերայ սրբոց» «Ժողովածոյ»-ի հիշատակարանում. «Եւ այս եղև ի Տունս Աղուանից, ի թուականութեանս հայոց տումարի ՊԿԶ (1417), յորում ամի կատարեցաւ ընթացք լուսնին ըստ թուոյ մասանց նորին, զոր գրեալ էին նախնիքն մեր: Յորում ամի եղև երաշտ սաստիկ, եւ չորացան ամենայն բույսք, եւ ջուրք ցամաքեցան, ի հայրապետութեան տէր Կարապետ կաթողիկոսի Տանս Աղուանից, ի ժամանակի անիշխանութեան քրիստոնէից»¹¹³:

Տեր Կարապետ կաթողիկոսի հաջորդ՝ Տեր Մատթեոս Գ-ն հիշատակվում է 1423 թ.-ին գրչագրված «Աւետարան»-ի հիշատակարանում. «Եւ ի հայրապետութեան տեառն Կարապետի և յաջորդի նորին տեառն Մատթէոսի, զոր տէր Աստուած պահեսցէ զսայ բարձր փառօք և անսասան կենօք աստ և յանդերձելումն, ամէն»¹¹⁴:

Ճալեթի վանքի դռան մուտքի մոտ թաղված երեք կաթողիկոսներից¹¹⁵ (Կարապետ, Առաքել, Թովմա-Թովմաս), վերջինիս տապանաքարին արձանագրված է.

«Ի ԹՎ ԶԻԴ (1475) ՀԱՆԳԻՍ ԹՈՎՄԱՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ»¹¹⁶:

Թովմա կաթողիկոսի ծննդավայր՝ Սոկոլթլու գյուղում 1471 թ.-ին գրիչ Հակոբի կողմից ընդօրինակված «Ժողովածոյ»-ի հիշատակարանում ասվում է. «Արդ, եղև զրաւ գրչութեան սորա ի թվ. Հայոց ԶԻ (1471), ի երկիրս Շարվանայ, ի գեղս Սաւկութլու, ի հայրապետութեան Աղուանից տեառն Թումայի...»¹¹⁷:

Նկատենք, որ աղբյուրներում տարբեր առիթներով հատկապես հիշատակվում է Առաքել Սոկոլթլվեցի կաթողիկոսը: Այսպես, օրինակ, Ճալեթի վանքում

¹¹² Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 250:

¹¹³ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մասն Ա (1401-1450 թթ.), էջ 194-195:

¹¹⁴ Նույն տեղում, էջ 307:

¹¹⁵ Մակար եպս. Բարխուտարյանցի տվյալներով՝ վանքի բակում ամփոփված են եղել նաև «Պաշննաղջի եպիսկոպոսների, էլմիածնի Դանիէլ եպիսկոպոսի, Արցախցի Մակար վարդապետի, Խալաթ վարժապետի և այլ միաբանից գերեզմաններ» (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 252):

¹¹⁶ Ա. Հարությունյան, «Ճալեթի Հասան-Ջալալցանի վիմագրագիտական վաստակը», էջ 153, Հովհ. Շահխաթունեանց, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 379-380, Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 250, Ս. Կարապետյան, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 90:

¹¹⁷ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մասն Բ (1451-1480 թթ.): Կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1958, էջ 319:

գրիչ-ծաղկող Ստեփաննոս եպիսկոպոսի 1499 թ. ընդօրինակած «Աւետարան»-ի հիշատակարանում ասվում է. «Տէր Առաքել կաթողիկոս Աղուանից... ետ գրել զԱւետարանս ի հալալ ընչից իւրոց, յիշատակ հոգւոյ իւր և ծնողաց իւր...»¹¹⁸: Նրա մասին հիշատակություն է պահպանվել նաև Աղվանից կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի գրառած (1718 թ.) Արցախի արձանագրությունների ժողովածոյի վերջում ամփոփված տարբեր ձեռագրերից քաղված հիշատակարաններից մեկում. «Հրամանաւ Առաքել կաթողիկոսին յաթոռն Ջալեթու ի թուին Հայոց ԶԻԸ. (1479), յաւարտն ԶԾԳ. (1504) թուին»¹¹⁹:

Առաքել Սոկուլթլեցին զբաղվել է նաև շինարարական գործունեությամբ և նյութական միջոցներ չի խնայել Ճալեթի վանքի շինությունների և դրանց բարեզարդության համար: Մասնավորապես իրականացրել է վանքի գլխավոր՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցու մասնակի վերանորոգումը: Շինարարական արձանագրությունը, որ նախապես տեղադրված է եղել արտաքուստ տաճարի հարավային որմի վրա, հիշատակում է.

«ԱՐԴ ԵՍ ՏՐ ԱՌԱՔԵԼ/ԿԹՂԿՍ: ԿԱՆԿՆԵՑԻ ՍԲ/ ԽԱԶՍ ԵՒ ՆՈՐՈԳԵՑԻ /ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԳԼՈՒԽՆ/ՎՍՆ ՀՈԳՈՅ ՏՐ ԹՈՎՄ/ԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ/ՈՎ ՈՔ ՆՍՏԻ ԱԹՈՌՍ: Ա (1)/ՄԻՐԺԱՄ՝ ՊՏՐԲ (ՊԱՍՏԱՐԱՔ)... ԵՆ ԶՏԿՆ (ԶԱՍԿԻՆ)»¹²⁰:

Այս արձանագրությունը Մակար եպս. Բարխուտարյանցը, ինչպես ըստ բնագրի ճշգրտել է Ս. Կարապետյանը, «հրատարակել է խիստ աղավաղված ու բազմաթիվ վրիպումներով»¹²¹, ինչն էլ իր հերթին տեղիք է տվել աներևակայելի անհեթեթ մեկնաբանությունների և սին եզրահանգումների¹²²:

¹¹⁸ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մասն Գ (1481-1500 թթ.): Կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1967, էջ 281:

¹¹⁹ Ա. Հարությունյան, «Եսայի Հասան-Ջալալյանի վիմագրագիտական վաստակը», էջ 158:

¹²⁰ Ս. Կարապետյան, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 90:

¹²¹ Նույն տեղում: Այդ վիմագրի՝ Մակար եպս. Բարխուտարյանցի տարընթերցումը հետևյալն է. «ԱՐԴ ԵՍ ՏԵՐ ԱՌԱՔԵԼ ԹՂԿԱ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՍԲ. ԽԱԶՍ ԵՎ ՆՈՐՈԳԵՑԻ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ ԳԼՈՒԽՆ... ԶԻԴ (1475) ԹՎՈՅ ՏԵՐ ԹՈՎՄԱՍԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԱՂՈՒԱՆԻՅ, ՈՐ ՈՒԼՈՔՆ ՆՍՏԻ ՊԱՏՐԻԱՐԲ ՇՆՈՐՀՈՔ ԶՏԱՆ» (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 249, տե՛ս նաև նույնի՝ Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, էջ 18: Վերջինում կարծեցյալ ԶԻԴ՝ 1475 թվականը՝ ԶԻԴ՝ 1495):

¹²² Ցավոք էդուարդ Դանիելյանի աշխատությունում տեղ են գտել որոշ քյուրմացություններ: Հիմք ընդունելով վերոհիշյալ արձանագրության՝ Մակար եպս. Բարխուտարյանցի սխալ վերծանությունը, մասնավորապես պարզաբանելով նրա ընդմիջարկած «ՈՒԼՈՔՆ» բառը, նա քյուրմացաբար կարծել է, թե Թովմա-Թովմա Սոկուլթլեցի (1471-1475 թթ.) կաթողիկոսը «...դիտուել է ոչ թե որպէս արքունակից, այլ հակառոտ կաթողիկոս: Քանի, որ ինչպէս հետեւում է Աւետարանից «ուլ» բառը այստեղ օգտագործուել է բացասական նշանակութեամբ» (Է. Դանիելյան, Գանձասարի պատմութիւն, էջ 151): Այս ստուգաբանությունը տրամաբանական չէ. խաչքար կանգնեցնող Տեր Առաքելն ինչպե՞ս կարող էր հանդգնել «ուլ» կոչելու կաթողիկոսին նրա կենդանության, գահակալության օրոք (սխալ վերծանությունը

Շինարարական գործունեությունից զատ, Առաքել կաթողիկոսը պարոն Հասանբեկից 1511 թ.-ին վերստին գնել է Ճալեթ գյուղը և նվիրաբերել վանքին¹²³: Ճալեթի վանքի արձանագրությունում կարդում ենք.

«Ի ԹՎ ԶԿ (1511) ԵՍ ՏՐԱՌԱՔԵԱԼ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԳՆԵՅԻ ՎԵՐՍՏԻՆ ՊԱՐՈՆ ՀԱՍԱՆԲԵԿԵՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ ԴՐԱՆ ՃԱԼԷԹ ԳԻՒՂՍ: ԳՌ (3000) ԹԱՆԿԱՅ¹²⁴ ԽԱՐՃ ԱՐԻ, ԵՒ ՏՎԻ ՎԱՍՆ ՄԵՐ ՀՈԳԻՈՅՍ ՍՈՒՐԲ ԱՄՍՈՒԱԾԱԾՆԻՆՍ, ԵՒ ՈՎ ՀԱԿԱՌԱԿԻ ԱՅՍ ԳԻՒՂ ՃԱԼԷԹԻՍ, ԿԱՄ ԽԼԷ...»¹²⁵:

Նշենք, որ Գանձասարի և Ճալեթի կաթողիկոսական աթոռները դարձել էին անհամատեղելի և շատ անհարմարությունների տեղիք էին տալիս: Կաթողիկոսություն էր կազմավորվում XVI դ. սկզբին՝ Գանձասարի նոր վերելքի շրջանում¹²⁶: Գանձասարի հոգևոր առաջնորդ Արիստակես Բ կաթողիկոսի օրոք (1516-1521 թթ.)¹²⁷ Ճալեթի աթոռակից կաթողիկոսությունը 1516 թ.-ին վերստին միանում է Գանձասարին և ընդունում նրա գերագահությունը¹²⁸, ինչը պայմանավորված էր նաև պարսկական արքունիքի կողմից Աղվանից կամ

Թովմայի ողջ լինելն է հուշում), այն էլ կաթողիկոսամիստ Ճալեթի վանքում: Գոնե աղավաղված «ուլմին»-ը պետք էր «ուլունմ» մեկնաբանվեր:

¹²³ Հովհ. Շահխաթունեանց, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 380, տե՛ս նաև Մ. Բաբխուսյանեանց, *Աղուանից երկիր եւ դրացիք*, էջ 250:

¹²⁴ Կարա-կոյունլու (1410-1468) և ակ-կոյունլու (1468-1502) թուրմենական տիրապետությունների շրջանում առևտրի մեջ դեռևս գործածական էր մոնղոլական «թենգա» արծաթ դրամը (տե՛ս Խ. Մուշեղյան, «Իրամագիտական տվյալներ Երևանի պատմության վերաբերյալ», ՊԲՀ, Երևան, 1968, № 3, էջ 33):

¹²⁵ Հովհ. Շահխաթունեանց, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 379-380: Հմմտ. *Վիմական տարեգիր, ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց*: Կազմեաց՝ Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 176, Մ. Բաբխուսյանեանց, *Աղուանից երկիր եւ դրացիք*, էջ 250, Ս. Կարապետյան, *Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը*, էջ 90:

¹²⁶ Բ. Ուրբաբյան, *Խաչենի իշխանությունը X-XVI դդ.*, էջ 372, տե՛ս նաև А. А. Акопян, *Албания-Алуанк...*, с. 156, տե՛ս նաև ճույնի՝ «Մովսես Կաղանկատվացու ձեռագրերը», ԲՄ, 1986, № 15, էջ 133:

¹²⁷ Հովհ. Շահխաթունեանց, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 344: Ըստ Խաչիկ ծ. Վրդ. Դադյանի կազմած Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսների Գավազանագրի՝ Արիստակեսը կառավարել է 1516 թ.-ից (տե՛ս Յ. Թովհեան, *Ցուցակ ձեռագրաց Խաչիկ վարդապետի Դադեան*, հ. Ա, էջ 89, տե՛ս նաև Մ. Բալայան, նշվ. աշխ., էջ 167, տե՛ս նաև Ա. Մաղալյան, *Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսների գավազանագիրքը*, էջ 270: Արիստակես կաթողիկոսի տապանաքարին արձանագրված է. «ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՆ ՎԱՆՃԱՆԵՅԱԻ Ի ՋՀԵ ԹՈՒԻՆ ՀԱՅՈՅ, Ի 1521 ԱՄԻ ՏԵԱՌՆ» (Բաֆֆի, «Գաղտնիք Ղարաբաղի», *Արձագանք*, Թիֆլիս, 1886, № 45, էջ 591): Ա. Մանուչարյանի կարծիքով՝ կաթողիկոսական արձույժ Ճալեթից վերջնականապես Գանձասարի վանք է տեղափոխվել Սարգիս Ա Ղշաղեցու օրոք (1546-1555 թթ.): Տե՛ս Ա. Մանուչարյան, «Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագրի վիմագրագիտական լրացումներ ու նշգրտումներ», էջ 87:

¹²⁸ ՄՄ 2561, ք. 262ա, ՄՄ 1725, ք. 280, տե՛ս նաև Մ. Բաբխուսյանեանց, *Պատմություն Աղուանից*, հ. Բ, էջ 20-21, տե՛ս նաև Կամո սրկ. Աբրահամյան, *Աղվանից եկեղեցու համառոտ պատմություն (Դ.-ԺԷ. դարեր)*, էջ 61:

Գանձասարի կաթողիկոսության նկատմամբ վարած մեղմ ու սիրաշահող քաղաքականությամբ¹²⁹։ Այսպիսով Գանձասարի կաթողիկոսության վերահսկողությունը դրվում էր միակենտրոն իշխանության կառավարման ներքո, որով վերանում էին նաև երկու նստավայր ունենալու հետևանքով առաջացած շատ անհարմարություններ, դյուրանում էր թեմերի ղեկավարումը մեկ ընդհանուր կենտրոնից, ամրապնդվում էին կապերը և կարգավորվում հարաբերությունները երկրամասի ողջ տարածքով մեկ սփռված կրոնական հաստատությունների միջև։ Գանձասար փոխադրվելով՝ կաթողիկոսությունը մնում էր հնուց ի վեր իրեն ենթակա թեմերի գլխավորը, մշտական անփոփոխ աթոռանիստ՝ մինչև վերացումը (1815 թ.)¹³⁰։

Այսպիսով Ճալեթը որպես կաթողիկոսական աթոռանիստ դուրս մղվելով պատմական ասպարեզից, նախկինի պես մնում է սոսկ որպես Շաքիի հայոց թեմի առաջնորդանիստ։ Սարգիս արքեպս. Ջալալյանցի՝ ճալեթի վանքի դիվանատան անթվակիր մի ձեռագրի վկայակոչած կոնդակում ասվում է. «...զհոգևոր որդին և հաւատարիմ զաւակ սրբոյ աթոռոյս զտէր Պօղոս խոհեմազարդ վարդապետն Շաքեցի, որ է արք եպիսկոպոս՝ առաջնորդ կարգեցաք այն սուրբ աթոռոյն (իմա՝ Ճալեթի — Գ. Ս.). զի եկեալ նորոգեսցէ վերստին և բնակեսցէ ի նմին՝ ժողովելով առ ինքն զմիաբան եղբարս և հովուեսցէ զձեզ և երկիրսդ ձեր վարդապետութեամբ»¹³¹։

Շաքիի թեմի առաջնորդներից հիշատակվում է նաև թեմակալ Վլաս վրդ. Շամախեցին, որի օրոք 1671 թ.-ին Նուխիի (Շաքի) գավառի Մեծ Սոկուխու (Ուռեկան) գյուղում կառուցվում է Ս. Աստվածածին եկեղեցին։ Արձանագրությունում այդ մասին ասվում է.

«ԿԱՌՈՒՅԱԽ Ս. ԱՍՏՈՒԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՅԻՍ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՅԱԿՈՎԲԱՅ ԵՒ Ի ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՍԻՄԵՆՈՒ ԵՒ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՎԼԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ ՇԱՄԱԽԵՅԻՈՅ, ԹՎ. (1671)»¹³²։

Սա բացառիկ հիշատակագրություն է այն առումով, որ Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Դ Ջուղայեցու (1655-1680 թթ.) հետ հանդես է գալիս ոչ թե Աղվանից օրինավոր հայրապետ Պետրոս Խանձքեցին (1653-1675 թթ.), այլ հետագայում հակաթոռ դարձած Գանձակի թեմի և Մեծ Կուենքի եպիսկոպոս Սիմեոն Խոտորաշենցին, որին Պետրոս Խանձքեցին մահից առաջ սեփական կտակի համա-

¹²⁹ Մ. Բալայան, նշվ. աշխ., էջ 167, տե՛ս նաև նույնի՝ «Антипрестольный Албанский католико-сат в Чалете (XV в.)», с. 259.

¹³⁰ Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դդ., էջ 372։

¹³¹ Ս. Ջալալեանց, նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 379։

¹³² Մ. Բաղդատարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 220, տե՛ս նաև Ս. Կարապետյան, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 92։

ձայն հանձնել էր Աղվանից կաթողիկոսությունը¹³³: Վերոբերյալ տեղեկության հետ համահունչ է նաև Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցի արձանագրումը, ըստ որի՝ «Վրաս վարդապետը երեւում է առաջնորդական պաշտօնով Կապաղակ (Ղապալայ) գաւառակում, ըստ արձանագրութեան սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյն Մեծ Սօկոմիլի գիւղի...»¹³⁴: Նշենք, որ հայ եկեղեցում, որպէս կանոն, «առաջնորդ» անվանումը տրվել է վանքերի և մասնավորապես թեմերի գլուխ կարգված այն եպիսկոպոսներին, տեսուչներին, հովիվներին և վերակացուներին, որոնք իրենց թեմի սահմաններում ունեին եկեղեցավարչական ինքնուրույն իշխանություն վարելու իրավունք, կատարում էին ձեռնադրություններ, օծում եկեղեցի և այլն¹³⁵:

XVII դ. կեսերից սկսվում և ընդհատումներով շարունակվում է էջմիածնի և Աղվանից կաթողիկոսությունների միջև Շամախիի (Շիրվանի) և Շաքիի հայոց թեմերի ենթակայության և եկեղեցական հասույթների համար ծավալված թեժ պայքար: Աբբաս Բ շահի 1650 թ. (պարսիկի 3-մայիսի 2) հրովարտակով այս թեմերը ճանաչվում են էջմիածնապատկան¹³⁶: Սակայն էջմիածնին չի հաջողվում երկար ժամանակ տնօրինել զրանցից ստացվող եկեղեցական հասույթները: Աղվանից Պետրոս Խանձքեցի կաթողիկոսին (1653-1678 թթ.) հաջողվում է Գանձակի խան Մուրթուզա-Ղուլիից 1656 թ. (փետրվարի 26-մարտի 27) ստանալ հրովարտակ, որով Շիրվանի, Ղարաբաղի և Գանձակի հայերին հրամայվում է կաթողիկոս ճանաչել Պետրոս Խանձքեցուն¹³⁷: Գանձասարի կաթողիկոսության իրավասությունը վերոհիշյալ թեմերի նկատմամբ հաստատվում է Աբբաս Բ շահի 1664 թ. գարնանը արձակած հրովարտակով¹³⁸:

Շիրվանահայոց թեմերի նկատմամբ էջմիածնի կաթողիկոսության հոգևոր իշխանության հաստատման փորձերը վերսկսվում են 1675 թ.՝ Պետրոս Խանձքեցու մահից հետո, երբ Երեմիա Հասան-Ջալալյանի և Սիմեոն Խոտորաշենցու միջև Գանձասարի կաթողիկոսության ներսում ծավալվում է աթոռակալական թեժ պայքար: Խնդիրը լուծվում է Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցու միջնորդությամբ, որը 1677 թ. թեմերը բաժանում է երկու հակամարտ հայրապետների միջև: Սիմեոն Խոտորաշենցուն կաթողիկոս են ճանաչում Գանձակի, Շամախու և Շաքիի թեմերը, իսկ Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցուց կաթողիկոս օծ-

¹³³ Լ. Մկրտումյան, Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ., էջ 71, տե՛ս նաև Ա. Մանուչարյան, «Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագրքի վիմագրագիտական լրացումներ ու նշգրտումներ», էջ 86:

¹³⁴ Մ. Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Շամախույ թեմի, Տփլիս, 1896, էջ 32-33:

¹³⁵ Ռ. Մաքեռսյան, «Թեմ», Քրիստոնյա Հայաստան (հանրագիտարան), Երևան, 2002, էջ 388:

¹³⁶ Լ. Մկրտումյան, Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ., էջ 17:

¹³⁷ Նույն տեղում:

¹³⁸ Նույն տեղում, էջ 18:

ված երեմիա Հասան-Ջալալյանին՝ Արցախի թեմը¹³⁹։ Այդ մասին Վարդան Օձնեցին գրում է. «Ետ ձեռագիր Սիմէօն Կաթողիկոսն Աղուանից ի թուին Հայոց ՌՃԻԶ օգոստոսի ԻՅ (1677 թ. օգոստոսի 25), զի ինքն, որքան կենդանի է, վարեաց է իշխանութիւն կաթողիկոսութեան ի վերայ մասին Աղուանից՝ Շիրուանայ, Շաքուայ եւ Գանձակայ»¹⁴⁰։

Աղվանից կաթողիկոսական երկու աթոռների միջև շիրվանահայոց թեմերի նկատմամբ հավակնությունները վերսկսեցին նաև ԺԷ դ. սկզբներին։ Այդ թեմերը, որոնք Հայոց կաթողիկոս եղիազար Այնթապցին (1681-1691 թթ.) ենթարկել էր էջմիածնի կաթողիկոսությանը¹⁴¹, երեմիա կաթողիկոսի մահից հետո Եսայի Հասան-Ջալալյանը Գանձասարի կաթողիկոս դառնալուց հետո 1701 թ. հոկտեմբերին մեկնում է Պարսկաստան և Սուլթան Հուսեյն շահից (1694–1722 թթ.) ստանում հրովարտակ, որով Ղարաբաղի, Գանձակի, Ջարզիբիլի¹⁴² և Շիրվանի թեմերի պատկանելիությունը վերապահվում է Գանձասարին¹⁴³։ էջմիածնի կաթողիկոսությունը, սակայն, չհրաժարվեց շիրվանահայոց հարուստ թեմերը տնօրինելու մտադրությունից։ Այնինչ, էջմիածնի կաթողիկոսության յուրաքանչյուր փորձ արժանանում էր շիրվանահայության ընդդիմությանը։ Այսպես, 1703 թ. օգոստոսի 7-ի համախոսականով շաքեցիներն ու շամախեցիները հայտարարում են, որ Աղվանից կաթողիկոս են ճանաչում Եսայի Հասան-Ջալալյանին և միաժամանակ հրաժարվում ենթարկվել էջմիածնին¹⁴⁴։ Այս առումով ուշագրավ է Շաքիի և Շամախու հայերի մեծամեծերի, գեղջավազների, քահանաների և վանականների բողոքագիրը, որում նրանք իրենց հավատարմությունն են հայտնում Աղվանից կաթողիկոսությանը։ Բողոքագրում, որի տակ Շաքիի Թուման վարդապետից, Դավիթ եպիսկոպոսից բացի գրված է նաև «Ջալուդ» (= Ճալեթ) գյուղի քյադիկոսայի¹⁴⁵ ստորագրությունը¹⁴⁶, ասված է. «որք կամին զմեզ ցանկապատառ առնել և անջատել և բաժանել ի նախնի և բուն աթոռոյն մերոյ,

¹³⁹ **Վարդան Օձնեցի**, «Նոր փառափառ և եկեղեցական պատմութիւն Հայաստան աշխարհի Մեծի և Փոքու», ՄՄ 4331, ք. 10ա-10բ, տե՛ս նաև **Լ. Մկրտումյան**, «Սիմեոն և Երեմիա կաթողիկոսների «հակաթոռոթյան» խնդիրը XVII դ. վերջին փառողին», *էջմիածին*, 2000, № 4, էջ 79։

¹⁴⁰ **Վարդան Օձնեցի**, «Նոր փառափառ և եկեղեցական պատմութիւն Հայաստան աշխարհի Մեծի և Փոքու», ք. 12բ։

¹⁴¹ **Լ. Մկրտումյան**, *Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ.*, էջ 20։

¹⁴² Մար գավաղը (տե՛ս **Պ. Չաբանյան**, «Քարվանսադի էքնիկ դիմագծի հարցի շուրջ», *ՄՄԱԵԺ*, հ. 20, Երևան, 2001, էջ 204-232)։

¹⁴³ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 141։

¹⁴⁴ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 143։

¹⁴⁵ Այսպես էին կոչվում գյուղական ավագները (տե՛ս *Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը*։ Հրովարտական, պրակ Ա (ԺԵ-ԺԶ դդ.), կազմեց՝ **Հ. Փափազյան**, Երևան, 1956, էջ 122)։

¹⁴⁶ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ III։ Շարիաթական նոտարական փաստաթղթեր (ԺԵ-ԺԸ դդ.), կազմեցին և բնագրերը թարգմանեցին՝ **Ք. Կոստիկյանը** և **Մ. Խեչոն**, Երևան, 2018, էջ 101, 103։

այնպիսին մեք չեմք կամեցող, մեր Աթոռն Աղուանից Աթոռն է, որ է սուրբն Գանձասար և մեր կաթողիկոսն նորին նստող կաթողիկոսն, որ է այժմս Եսայի կաթողիկոսն»¹⁴⁷: Շահի հրովարտակի արդյունքում փաստի առջև կանգնած Նահապետ Ա եղեսացի կաթողիկոսը (1691-1705 թթ.) 1703 թ. հանդես է գալիս ուղերձով, որով փաստորեն ճանաչում է վերոհիշյալ թեմերի պատկանելությունը Գանձասարի կաթողիկոսությանը¹⁴⁸, իսկ պարսից շահը իր մեկ այլ հրովարտակով հրահանգում է պաշտոնյաներին օգնել Եսայի կաթողիկոսին՝ գանձելու եկեղեցու հարկերը¹⁴⁹:

XVIII դարը և հատկապես դարի երկրորդ կեսը Շաքի-Շիրվան գոտում տեղաբնիկ ազգաբնակչության հայերի ու քրիստոնեական երկու դավանանքներին (առաքելական և ուղղափառ¹⁵⁰) հետևող ուղիների համար մեծ փորձությունների, էթնիկ ինքնությունը պահպանելու երկարատև ու համառ պայքարի ժամանակաշրջան էին: Բռնի մահմեդականացման, թրքալեզվացման ու ապագգայնացման քաղաքականությունը հատկապես գործադրվեց Շաքիի ու Արեշի գավառներում¹⁵¹: Դարի առաջին տասնամյակների ընթացքում Շիրվանը մեծապես տուժեց հյուսիսկովկասյան լեռնականների սուլնի լեզգիների իրար հաջորդող 1712, 1716, 1720, 1721, 1724 թթ. ասպատակություններից ու ավերիչ արշա-

¹⁴⁷ Թօփեհան 3., Յուցակ ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի, հ. Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 19:

¹⁴⁸ Զամբո, էջ 81:

¹⁴⁹ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտական, պրակ Գ (1672-1731թթ.), կազմեց Ք. Կոստիկյանը, Երևան, 2005, էջ 146:

¹⁵⁰ Վրացական միացյալ թագավորության հզորության շրջանում, հատկապես XII-XIII դդ., երբ Շաքի-Հերթը մտնում էր վրացական պետության կազմի մեջ, տեղի քրիստոնեա աղվանական զանգվածի արևմտյան (Վրաստանին մոտ գտնվող) հատվածում լայն թափով ընթացել էր վրացացումը՝ ուղիների մի մասի անցումը ուղղափառության (տե՛ս Ա. Յակոբեան, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում..., էջ 6): Ըստ այսմ՝ քրիստոնյա ուղիները բաժանվել են հայ և վրաց եկեղեցիների հետևորդների միջև, համապատասխանաբար կոչվելով «հայ ուղի» և «գյուրջի-վրաց ուղի» (տե՛ս Հ. Առափեյան (Խառաայան), «Եդիշե առափայլի պաշտամունքն ուղիների մեջ և Ուտի գավառի հարցի շուրջ», էջ 69-86, նույնի՝ «Ուղիներ (Աղվանների առասպելը)», Իրան-Նամե, 1994, № 2, էջ 12-16, նույնի՝ «Этноконфессиональные процессы в зоне Шеки-Кабала (XVIII-XX вв.)», Научная мысль Кавказа, Ростов-на-Дону, 2003, № 3, с. 83-86, նույնի՝ «Ուղիների կրօնը եւ հաւատալիքները ԺԹ. -Ի. դարերում», ՀԱ, 2010, ՃԻԿ տարի, էջ 436-494, Դ. Айвазян, «Удины и албанская церковь Азербайджана», с. 57): Ուղիների երկնեղ այս պատկերի վերաբերյալ հետևյալ պարզաբանումն է տվել Սեդրակ Բարխուդարյանը. «... բուն Նուխիի շրջանում ապրող այդ հին բնակչության հայ և ուտի հատվածները պահպանել են հայադավանությունը, իսկ Վրաստանի սահմանի մոտ գտնվող մի քանի գյուղերում (ինչպես Զենոբիանի՝ այժմ Օկտոմբերի) վրացադավան ուտիներ են...» (Ս. Բարխուդարյան, «Արցախի, Շաքիի և Փաղիսուի իշխանությունները IX-X դարերում», ՊԲՀ, 1971, էջ 71):

¹⁵¹ Մանրամասն տե՛ս Հ. Առափեյան (Խառաայան), «Եդիշե առափայլի պաշտամունքն ուղիների մեջ և Ուտի գավառի հարցի շուրջ», էջ 69, նույնի՝ «Этноконфессиональные процессы в зоне Шеки-Кабала (XVIII-XX вв.)», с. 83-84.

վանքներից, որոնք ուղեկցվում էին հազարավոր մարդկանց գերեվարումով: Անգթաբար ոչնչացվեցին նաև հոգևոր ու մշակութային ժառանգության վկայությունները, ավերվեցին ու կողոպտվեցին վանքերի և եկեղեցիների ողջ հարստությունը: Աղետաբեր էր հատկապես լեռնականների 1724 թ. արշավանքը, երբ ասպատակվեցին երկրամասի անպաշտպան մնացած հայերի և ուղիների բնակավայրերը: Լեռնի բնորոշմամբ՝ «Այս մի սարսափելի աղետ էր ամբողջ հայ ազգաբնակչության համար, որ ապրում էր Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավային ստորոտներում՝ մինչև Կուր գետը և արևելյան ստորոտներում՝ մինչև Կասպից ծովը»¹⁵²: Լեռնականների ավերիչ արշավանքի մասին վավերագիրը վկայում էր. «...Վա՛յ մեզ, վա՛յ մեր Հայոց գլխին, որ վասն մեր մեղաց Աստուած բարկացել է մեզ վերայ, որ փուշանանք. առաջ Շամախին ղասանին ժողօրդ չափմիշ արարին. Ղափալա (իմա՛ Կապաղակ, Ղապ(բ)ալա – Գ. Ս.) Լէ (37) գեղ չափմիշ արարին. Ղարասովի գեղերանք թուրքացրին. Շաքուայ երկրի գեղերանք ևս թուրքացրին...»¹⁵³: Ուղիները՝ 1724 թ. մարտի 20-ին Պետրոս I-ին հղած նամակում մանրամասն ձևով նկարագրում են մահմեդականների կողմից եկեղեցիների այրումը, հոգևորականների սպանությունը, կանանց և երեխաների գերեվարությունը և բռնի թրքացումը: Նամակում մասնավորապես ասվում էր. «...անօրէնք և անհաւատք. նախ՝ եկեղեցիք այրեցին և արարին ընդ մեզ բազում չարիք ի ներհակ առ հաւատոց մերոց, քահանայք ուրացուցին և ոմն սպանեցին, կանայք ընդ որդովք իւրեանց գերեվարեցին, որդիք ընդ մայրս նմին նոցին, վանք և անապատք անմարդաբնակ եղեալ կան մինչև այսօր և մեք մնացօղքս կանք ի մէջ չարչարանաց, ոչ կենդանի եմք և ոչ մեռած: Մեր Աղուվանք եմք և ազգով Ուտիք»¹⁵⁴:

Նշենք, որ դավանափոխված հայերն իրենց հերթին աստիճանաբար դարձան թրքախոս: Դրանում բացասական դերակատարություն ունեցավ հատկապես Շաքիի մահմեդականացած հայկական ընտանիքից սերած Հաջի Չելեբի խանը¹⁵⁵, որը «...ի նմին ժամանակի (1740-1750-ական թվականներ – Գ. Ս.) բոլոր Շիրուանայ տիրէր»¹⁵⁶:

¹⁵² Լեռ, Հայոց պատմություն, հ. Գ, գիրք Բ, Երևան, 1973, էջ 213:

¹⁵³ Г. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом (документы), СПб., 1898, С. 416.

¹⁵⁴ Армяно-русские отношения в I-ой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, ч. II, под редакцией А. Иоаннисяна, Ереван, 1967, док. 308, с. 90.

¹⁵⁵ Մ. Բարխուդարեանց, Աղուանից երկիր և դրացիք, էջ 291-292: Ըստ վրաց Անանուն աշխարհագրի (1769 թ.)՝ Հաջի-Չելեբի խանի հայրը եղել է դավանափոխված հայ երեց և ըստ Շաֆիի խանության տարեգրի՝ ծագումով քրիստոնյա Բահանա Ղաթա-Ֆելիշի տոհմից էր (տե՛ս Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ (ԺԶ-ԺԹ դդ.), էջ 151, 154, տե՛ս նաև Абдул-Латиф-Эфенди, История Шекинских ханов, Баку, 1926, с. 5).

¹⁵⁶ Միքայ Արիգեղով-Ֆէկ, Ղարաբաղ-նամէ, աշխատասիրությամբ՝ Ա. Մաղաչյանի, Երևան, 2016, էջ 42: Հաջի Չելեբի խանը Շաֆին և Շամախին գրավել էր 1753 թ. -ին (տե՛ս Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ, էջ 225):

եւ, այսուհանդերձ, ոչ նպաստավոր գործընթացների կիզակետում հայտնված Շաքիի հայ բնակչության մի հատվածը այդ և հետագա տարիներին, թեև մահմեդական և թյուրքալեզու տարրերով շրջապատված՝ հարկադրաբար ընդունել էր մահմեդականություն և դարձել թրքախոս, այդուհանդերձ, հակառակ բռնի մահմեդականացումներին Շաքի-Շիրվան գոտում թյուրքերեն տարբերակով հիմնականում շարունակվում էին պահպանվել հայկական տեղանունները¹⁵⁷, տեղական լեզուներն ու կենցաղամշակութային էթնիկ առանձնահատկությունները ու ազգային նկարագիրը¹⁵⁸: Ընդամենը, չնայած այդ քաղաքականությունը հանգեցրել էր բազմաթիվ գյուղերի քայքայմանը, այսուհանդերձ, հայերն ու քրիստոնեություն դավանող ուղիները շարունակում էին մնալ երկրամասի սովորաբար էթնիկ ներկայություններից մեկը¹⁵⁹: Վրաց Անանուն աշխարհագրի 1769 թ.-ին հեղինակած «Վրաստանին կից երկրների նկարագրությունը» երկում ասված է. «...Այս երկրում (իմա՝ Շաքիում – Գ. Ս.) բնակվում են շատ քրիստոնյաներ [դավանությամբ] հայեր՝ բացահայտ...»¹⁶⁰:

XVIII դարի երկրորդ կեսին փոխվում է Շամախիի և Շաքիի թեմերի իրա-

¹⁵⁷ Ինչպես, օրինակ, Կապաղակի (Ղաբալա) հարավային մասում գտնվող ավերված բերդերից մեկը մինչև XX դար տեղական մահմեդական բնակչության կողմից անվանվում էր «Գյավուրների (իմա՝ անհավատների – Գ. Ս.) ամրոց» (*Рашид-бек-Эфендиев*, “Кабалинский магал”, *СМОП*, вып. XXXII, Тифлис, 1903, с. 2-3).

¹⁵⁸ Հակառակ բռնի մահմեդականացումներին՝ դավանափոխ ու թրքալեզու հայերից շատերը կենցաղում շարունակում էին պահպանել բրիտանական մի շարք սովորույթներ ու ավանդույթներ: Ինչպես, օրինակ, խմորին խաչի նշան դնելը և այլն: Սիմեոն կաթողիկոսն իր հիշատակարանում այդ մասին թողել է հետևյալ վկայակոչումը. «...որք այժմ կան անդ տանկական հաւատով (իմա՝ դավանափոխ շիրվանահայեր – Գ. Ս.) գորոց բազում վկայեն թէ՛ ունին տակափն յարարողութիւնս իւրեանց զմանս նշանս բրիտանական, զի առնեն ի վերայ խմորոյ զիսչ և զայս ալսպիսիս ունիլ ասեն» (*Դիւան հայոց պատմութեան*, Գ գիրք, մասն Բ, էջ 417): Դա հաստատվում է նաև Ղազար Բեհ. Հովսեփյանի հետևյալ վկայակոչումով. «Քանիցս անգամ ես հարցրել եմ թրքացած կանանցից շատերին թէ «ի՞նչու՞ ե՛ք խաչ փաշում նոր հունցած խմորի վրա»: Միշտ պատասխանել են ինձ, միայն «խաչ» բառից խուսափելով թէ... մեր հօրից և պապերից մնացած մեր հին սովորութիւնն է, այդ «նշանը» փաշում եմք, որ մեր խմորը ամեն ժամանակ անհատ ու անպակաս լինի» (*Ղազար Բեհանայ Զովսեփեան*, «Նովստայ գաւառի մահմեդական հայեր», տե՛ս Ե. Թովչեան, *Կոյս պատկերազարդ օրացոյց հանդէս 1905 թ.*: Տեղեկատու, վիճակագրական, առողջապահական, գրականական, պատմական, գիտական, գեղարուեստական եւ այլ յաւելումներով, Թիֆլիս, 1904, էջ 195-196): Հայկական հնավանդ սովորություններից էր նաև այն փաստը, որ մահմեդական հայունին «...փոքրիկ սանկան ֆնեցնելիս՝ երկիտածութեամբ խաչակնքում է նրա վրա և կամացուկ կերպով շնչում է միայն Յիսուս, Քրիստոս» (նույն տեղում, էջ 195):

¹⁵⁹ Գ. Харатян, “Этноконфессиональные процессы в зоне Шеки-Кабала (XVIII-XX вв.)”, с. 85-86, տե՛ս նաև Գ. Ստեփանյան, «Հայերի էթնիկ գոտումների և ցեղասպանական ֆաղափականության իրագործման փուլերն Արևելյան Այսրկովկասում (XI-XX դդ.)»: Մաս Ա, էջ 28-29:

¹⁶⁰ Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ (ԺԸ-ԺԹ դդ.), էջ 154:

վա-վարչական կացությունը: Շամախու հայոց թեմի առաջնորդ Իսահակ վարդապետի թեմակալության տարիներին (1753-1770-1782 թթ.) Հայոց կաթողիկոս Սիմեոն Ա երևանցու (1763-1780 թթ.) կոնդակով Շաքիի կամ Նուխիի թեմը վերածվում է առաջնորդական փոխանորդության և թեմի իրավասության ներքո ընդգրկված տարածքներով միացվում Շամախու թեմին: Ինչպես վկայում է շամախահայերի՝ էջմիածնի Սինոդին 1837 թ. հունիսի 28-ին ուղղված համախոսականը. «Քանզի՝ յառաջ երկուս էր (իմա՛ Շամախիի և Շաքիի թեմերը — Գ. Ա.), առաջնորդացն Նուխվայ լեալ են նոքա միշտ ընդ կառավարութեամբ մերոյ առաջնորդի. զոր տիրաւ կարեք գտանել զհաւաստութիւն ասացելոցս ի կոնդակէ գրեցելո հանգուցեալ սրբազնակատար Սիմէօն Կաթողիկոսէ առ Սահակ եպիսկոպոս առաջնորդն մեր...»¹⁶¹: Խնդրո առարկա հարցի վրա լույս է սփռում շամախահայերի՝ 1846 թ. սեպտեմբերի 18-ին էջմիածնի սինոդին հղած խնդրագիրը, որում ասվում է. «Գաւառն Շաքւոյ, որ այժմ կոչի Նուխւայ, ի ժամանակս խանութիւնի պարսից միշտ կից է ելեալ ընդ թեմական իշխանութիւնի վիճակին Հայոց Շամախւոյ...»¹⁶²: Դրա մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ Ճալեթի վանքի բակում ամփոփված Դանիել եպս. էջմիածնեցու (մահացել է 1757 թ.) տապանաքարի արձանագրությունում նա հիշատակվում է որպես «ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՎԻՃԱԿԻՆ ՃԱԼԷԹԻ»¹⁶³: Առաջնորդական փոխանորդի նստավայրը՝ Ճալեթի Ս. Աստվածածին վանքն էր:

Կարելի է կարծել, որ երկրամասում տեղի ունեցած հոգևոր-վարչական սահմանների փոփոխությունը պայմանավորված էր Նադիր շահի մահից հետո Պարսկաստանում ծայր առած գահակալական կռիվների պատճառով Շիրվանի բեկլարբեկության տարածքում XVIII դ. 40-ականների սկզբներին Շաքիի, Դերբենդի, Ղուբայի (1765 թ. հետո վերջինիս է միացվում նաև Դերբենդի խանությունը), Շամախիի, Բաքվի, Թալիշի կիսանկախ խանությունների ձևավորմամբ¹⁶⁴, ինչն էլ հանգեցրել էր ինչպես Շամախու, այնպես էլ Շաքիի թեմերի հոգևոր-վարչական կացության փոփոխությանը:

XVIII դարի 60-70-ական թվականներին Աղվանից կաթողիկոսության ներսում հայրապետական գահի համար Հովհաննես Հասան-Ջալալյանի և Ներսես կաթողիկոսի տոհմակից Իսրայել Ջրաբերդցու միջև սկսված աթոռակալական սուր պայքարի հետևանքով Շաքիի փոխանորդությունը առանձնացել է Շամա-

¹⁶¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 142, ք. 1, տե՛ս նաև ֆ. 56, ց. 1, գ. 4573, ք. 1:

¹⁶² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 4573, ք. 1:

¹⁶³ Ուխտատու [Սերգեյ Կարգանյան], «Ճալէթ գիւղ»:

¹⁶⁴ XVIII դարի երկրորդ կեսի Արևելյան Այսրկովկասի խանությունների ձևավորման գործընթացի և էքսոդավանական պատկերի մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Մխիթարյան, *Արևելյան Այսրկովկասի վարչաքաղաքական կազմավորումները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին*, Երևան, 2018:

խու թեմից: Երկպառակչական այդ պայքարը մեղմելու նպատակով Սիմեոն Ա Երևանցին 1778 թ. հունիսին Շամախու թեմը բաժանում է երկու մասի՝ Շաքին իր շրջակայքով տրվում է Իսրայելին (1763-1808 թթ.), իսկ Շամախին, Ղուբան, Դերբենդը և Բաքուն՝ Հովհաննես Ժ Գանձասարեցուն (1763-1786 թթ.). «...զի նուխին իւր շրջակայիւքն Իսրայելին լիցի, և Շամախի և Դարբանդ՝ և Բաքուն՝ իւրանց թեմօք և գիւղօրէիւքն, Յովհաննէս կաթողիկոսին լիցի...»¹⁶⁵: Իրավիճակը հօգուտ Սիմեոն Երևանցուց բանադրված Իսրայելի կտրուկ փոխվեց, երբ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը 1786 թ. սպանեց Հովհաննես Թ Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսին¹⁶⁶: Դրանից հետո նոր միայն Իսրայելը կարողացավ հեշտությամբ տիրանալ ինչպես Շամախի թեմի մնացած հատվածին, այնպես էլ Ղարաբաղի խանության թեմերին¹⁶⁷: Ստեղծված իրավիճակը շարունակվեց մինչև 1819 թ., երբ հակաթոռ վերջին հայրապետ Սիմեոն Փոքրի մահով երից Մանկանց կաթողիկոսությունը վերացավ¹⁶⁸:

Շիրվանի ազգաբնակչությունը, այդ թվում՝ հայերն ու ուղիները մեծապես տուժեցին նաև Պարսկաստանի Աղա Մուհամմադ խանի՝ 1795 թ.-ի արշավանքի հետևանքով: Երբ Թիֆլիսն ավերելուց հետո նա վերադարձավ Մուղանի դաշտ՝ ձմեռելու, զգալի ավերածությունների ենթարկեց նաև Շիրվանը: Վավերագրի վկայությամբ՝ «Ի բանակիլ Մհամմադ շահին ի Մուղան, տարածեաց զձեռն իւր ի վերայ Շամախու և նուխուայ՝ որ ասի Շաքի Շիրուան...: Ապա սփռեալ ի գիւղօրայս նոցա այրեցին զամենայն շինուածս...»¹⁶⁹: Ավերված և ամայացած եկեղեցիների ու վանքերի թվում էր նաև Գիս (Քիշ) գյուղի Ս. Եղիշա առաքյալ մենաստանը¹⁷⁰:

Հարկ է նշել, որ բազմադարյա ճալեթի վանքը Հայաստանի մյուս վանքերի նման մերթ ընդ մերթ մեծապես տուժել է օտար նվաճողների արշավանքներից և ասպատակություններից: Այսպես, Սարգիս վրդ. Տեր-Ավագյանցի հաջորդություն ժամանակ վանքը և կից վանական դպրոցը 1826 թ.-ին սուլտանի լեզգիների կողմից ենթարկվում է ավերիչ ասպատակության: Կողոպտվում և մասամբ ավերվում է վանքը, հարստության հետ թալանվում են նաև ձեռագիր մատյան-

¹⁶⁵ Դիւան Հայոց պատմութեան: Գիւրգ ԺԱ, Սիմէոն կաթողիկոսի լիշատակարանը, մասն III-վերջին (1777-79): Հրատ. Գիւտ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1913, էջ 310:

¹⁶⁶ Այ. Երիցեանց, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը XIX դարում: Մասն Ա, Թիֆլիս, 1894, էջ 251, տե՛ս նաև Ա. Մաղալյան, Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ., Երևան, 2007, էջ 141:

¹⁶⁷ Լ. Մկրտումյան, Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ., էջ 174:

¹⁶⁸ Քրիստոնյա Հայաստան. հանրագիտարան, էջ 329:

¹⁶⁹ Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797 թթ.): Աշխատասիրությամբ Ռ. Տ. Տիտանյանի, Երևան, 1981, էջ 190:

¹⁷⁰ Кавказский календарь на 1852 г., Тифлиς, 1851, с. 271.

ները: Այս դեպքից հետո հոգևոր կառավարությունը տեղափոխվում է Նուխի քաղաք¹⁷¹: Հաջորդությունը Նուխի տեղափոխվելուց հետո Ճալեթի վանքում այլևս նստում էին միայն վանահայրերը¹⁷²: Արխիվային մի վավերագրի վկայության համաձայն՝ 1820-1830-ական թվականներին վանքում վանահայրեր են եղել Կարապետ եպիսկոպոսը և Հովհան եպս. Շամախեցին¹⁷³:

Այդ տեղափոխումը բացասական ազդեցություն ունեցավ վանքի հետագա գործունեության վրա: Ինչպես գրում է «Սևորդի» ծածկանունով հեղինակը. «Այնուհետև վանքը կորցնում է իւր առաջուայ փառքը, ոչնչանում է նրա բոլոր հարստութիւնը: Ժողովրդի եռանդը հետզհետէ պակասում է, եղած ուխտաւորներին անպատում են, դպրոցը փակւում է և այն գեղեցիկ պատշգամներով տնէրը հիմն ի վեր քանդւում են. նրանց տեղն այժմ հագիւ է նշմարւում»¹⁷⁴:

Այժմ անդրադառնանք Ճալեթի վանքի հոգևոր-մշակութային կյանքի և ձեռագրական ժառանգության հարցերին:

Ինչպես վկայում են պահպանված վիմագրերն ու փաստերը, վանքին կից գործել է վանական դպրոց, որտեղ պատրաստել են վանական ծառայություն քահանաներ և տիրացուներ: Տարբեր ժամանակներում այստեղ ուսանելիս է եղել 500-600 աշակերտ¹⁷⁵: Դպրոցի ծախքերը և աշակերտների սննդի հարցերը հոգացել է վանքը¹⁷⁶: Քանի որ սկզբնաղբյուրներում մանրամասն տեղեկություններ չեն պահպանվել աստվածաբանական բնույթ ունեցող դպրոցի մասին, դժվար է ասել թե ովքեր և ինչ են դասավանդել: Այսուհանդերձ, Ճալեթի վանքի պատմությանը քաջածանոթ «Ուխտաւոր» ստորագրությամբ Սերգեյ Կարգանյանի մի վկայության համաձայն՝ դպրոցի «...գլխաւոր ձեռնարկներն եղել են ս. Աստուածաշունչը, Հին և Նոր կտակարանները, ս. Աւետարանը, և հայր Միքայէլ Չամչեանի¹⁷⁷ ու Սալլանթեանի¹⁷⁸ քերականութիւնները»¹⁷⁹: Հարկավ, հոգևոր առարկաներից բացի (կանոնագիտություն, ծիսագիտություն և այլն), դպրոցում դասավանդվել են նաև հայոց պատմություն, իմաստասիրություն, տոմարական արվեստ, ճարտասանություն, երաժշտություն և այլն: Տարբեր վայրերից

¹⁷¹ Սևորդի, «Ճալեթի վանքը»:

¹⁷² Նույն տեղում:

¹⁷³ Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան: Գիրք ԺԹ: Հայ Առաքելական եկեղեցու Արքայի թեմը, հ. Բ (1649-1917թթ.): Հեղինակ և կազմող՝ Գ. Ավագյան, Երևան, 2017, էջ 107, 109:

¹⁷⁴ Սևորդի, «Ճալեթի վանքը»:

¹⁷⁵ Ուխտաւոր [Սերգեյ Կարգանյան], «Ճալեթ գիւղ»:

¹⁷⁶ Նույն տեղում:

¹⁷⁷ Նկատի ունի Միք. Չամչեանի՝ Քերականութիւն հայկազեան լեզուի (Վեներիկ, 1859) աշխատությունը:

¹⁷⁸ Նկատի ունի Միք. Սալլանթեանի՝ Քերականութիւն հայկազեան լեզուի (Վիեննա, 1852) աշխատությունը:

¹⁷⁹ Ուխտաւոր [Սերգեյ Կարգանյան], «Ճալեթ գիւղ», Նոր-Դար, Թիֆլիս, 1891, հոկտեմբերի 24, № 155:

այստեղ ուսանելու եկած երեխաները ուսումնառությունից հետո իրենց հոգևոր ծառայությունն էին անցկացնում երկրամասի վանքերում և եկեղեցիներում: Վանքի գերեզմանոցում, հին եկեղեցու արևելյան կողմի արձանագիր մի տապա- նաքարից հայտնի է դառնում այստեղ դասավանդած ոմն Այծերունի խալաթնի ուսուցչի մասին: Արձանագրությունում ասվում է.

«ԱՅՍ ՏԱՊԱՆՍ Է ԱՅԾԵՐՈՒՆԻ/ԽԱԼԱԹՆՈՒՆ ՎԱՐԺԱՊԵՏԻ/ՎԱՐԺՈՂ ՄԱՆ- ԿԱՆՑ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻ/ԼՈՒՍԱՏՈՒ ԼԵԱԼ ՀՈԳԵԿԱՆԻ,/ Ի ՀՈՂ ՏԱՊԱՆ ԱՅՍՕՐ ԴՆԻ,/ՕՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂՔ ԴՈՒՔ ՈՂՈՐՄԻ, 1829»¹⁸⁰:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Ճալեթի վանքը հայտնի էր նաև որ- պես գրչօջախ, որտեղ ընդօրինակվել, ծաղկազարդվել, ինչպես նաև վանքում ի պահ են տրվել բազմաթիվ արժեքավոր ձեռագրեր: Չնայած այն բանին, որ երկ- րամասը պարբերաբար ենթարկվել է բարբարոսների արշավանքներին, և ձե- ռագրական արժեքների կորուստն անսահման է, այսուհանդերձ, ձեռագրերից (Ավետարան, Մաշտոց) մի քանիսը պահպանվել են և ունեն ուշագրավ հիշատա- կարաններ: Ճալեթի վանքից մեզ հասած ձեռագիր մատյանների թիվը մեծ չէ: Ճալեթում գրված և վանքում ի պահ տրված մատյաններն այժմ պահվում են տարբեր վայրերում, Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի ձեռագրատանը:

Գրչության ավանդույթներն այստեղ շարունակաբար հարատևել են ներառ- յալ XVIII դարը: Թեև վանքի առկա ձեռագրերի և գրիչների մասին եղած փաս- տերն ու վկայությունները սակավ են, այսուհանդերձ, հիմքեր կան ենթադրելու, որ վանքն ունեցել է հարուստ գրատուն: Ճալեթի գրչության կենտրոնի վաղ շրջանի վերաբերյալ տեղեկությունները սահմանափակվում են 1499 թ. Առաքել կաթողիկոսի օրոք Ստեփաննոս եպիսկոպոսի ձեռքով Ճալեթի մենաստանում ընդօրինակված «Աւետարան»-ով: Հիշատակարանում ասվում է. «Արդ, գրեցաւ Աւետարանս հպատակ հոգոյ Ստեփաննոս եպիսկոպոսի, ի յաթոռն Ճալէթոյ, ի յաշխարհն Աղուանից, ...ի թվականիս Հայոց ԶԽԸ. (1499)»¹⁸¹: Այդ հիշատակա- րանը վկայությունն է այն փաստի, որ վանքը եղել է միջնադարյան հայ մշակու- թային և գրչության կենտրոն:

Գրիչ Դուկաս եպիսկոպոսը 1601 թ. վանքում գրչագրել է «Աւետարան»¹⁸²:

Գանձասարի վանքի միաբան Աբրահամ վրդ. Շաքեցին (1752 թ. եպիսկո-

¹⁸⁰ Ս. Կարապետյան, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 91:

¹⁸¹ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մասն Գ (1481-1500 թթ.), էջ 281: Մակար եպս. Բարխուտարյանի այցելության ժամանակ (1890 թ.) «Աւետարան»-ը գտնվելիս է եղել Վարդաշենի Ս. Աստվածածին եկեղեցում (տե՛ս Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 247):

¹⁸² Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 251, տե՛ս նաև Ուխտատուր [Սեդեյ Կարգանյան], «Ճալէթ գիւղ», Նոր-Դար, Թիֆլիս, 1891, հոկտեմբերի 24, № 155:

պոս, 1766 թ.՝ արքեպիսկոպոս)¹⁸³, ով եղել է Աղվանից ներսես հայրապետի աշակերտը, ապա դարձել նրա նոտարը կամ քարտուղարը, Ճալեթի վանքում 1779 թ. հունիսի 17-ին կազմել է «Ժողովածու (Գանձ եւ տաղք. Ծաղկաքաղ)»։ Հիշատակարանում նա գրել է. «...ի վայելս անձին իմոյ եւ յիշատակ հոգւոյս իմոյ եւ ծըննողացս... Գրի թուին Հայոց ՌՄԻԸ, յունիսի ամսոյ Ժէ, յերկիրս Շաքի, ի գիւղս Ճալէթ, առ դրան սրբոյ աթոռոյս Աստուածածնի եւ Թուխ մանկան սուրբ Նշանի»¹⁸⁴։ Նկատելի է, որ Ճալեթի վանքին մոտ լինելու պատճառով այս երկու սրբատեղիները հիշատակարաններում հաճախ միասին են հիշվում։

Աբրահամ և Հարություն վարդապետները 1791 թ. Ճալեթում կազմել են նաև «Ձեւք նամակաց եւ գրութեանց» վերտառությամբ պաշտոնական գրությունների «Ժողովածուն»¹⁸⁵։

Գրիշ Տեր Բաղդասարի կողմից 1783-1785 թթ. Ճալեթում գրվել է «Մաշտոց ձեռաց»¹⁸⁶։

Որպես գրչության կենտրոն՝ Ճալեթի վանքը սերտորեն կապված է եղել և համագործակցել է Հայոց այլ գրչօջախների ու գրատների հետ։ Օրինակ, Ճալեթի մենաստանում վերոհիշյալ Ստեփաննոս եպիսկոպոսի 1499 թ. ընդօրինակած «Աւետարան»-ը գրչագրվելուց հետո տարվել է «ի գաւառս Արարատեան, ի վանս Հառընջոյ Տիրամօր սուրբ Աստուածածնիս», որտեղ և ծաղկել են այն՝ «ոսկով և բազմերամ գույներով ի բազում միջոցաւ»¹⁸⁷։

Նկատելի է, որ հաճախ էլ վանքի հայրերը, եկեղեցականներն ու դպիրներն են տարբեր գրչատներին եղել ձեռագրերի ընդօրինակումների պատվիրատուներ։ Զորօրինակ, 1636 թ.-ին Ոհանես դպիր Շաքեցու պատվերով Աբրահամ դպիրը Շամախու հայոց թեմի Սաղիան գյուղում օրինակել է Աղոթամատուց։ Հիշատակարանում Աբրահամ գրիչը հայտնում է. «Արդ գրեցաւ Աղօթամատուցս ի յերկրիս Աղուանից, ի գիւղս որ կոչի Սաղիան, ձեռամբ Աբրահամ Դպիրի, ի խնդրոյ Շաքեցի հուբիարի որդի Ոհանէս դպիրի...»¹⁸⁸։

¹⁸³ Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, էջ 139, տե՛ս նաև Յ. Թփիսեան, Յուզակ ժողովածուաց Դադեան հաշիկ վարդապետի, հ. Բ, էջ 45։

¹⁸⁴ Մայր ցուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց։ Կազմեց՝ Ն. Պողարեան, հ. Ե, Երուսաղեմ, 1971, էջ 248 (եղմ. 1508)։

¹⁸⁵ ՄՄ 3592։ Ժողովածուում Աբրահամ Շաֆեցին ամփոփել է նամակագրության բազմաթիվ օրինակներ կամ պատճեններ, որոնք արժեքավոր տեղեկություններ ու փաստեր են պարունակում ոչ միայն Գանձասարի արքայի XVIII դ. կացության, եկեղեցական տուրքերի և այլ խնդիրների մասին, այլև թեմերի, այնտեղ տիրող տնտեսական դրության ու ֆաղափական անցուղարձի մասին (տե՛ս Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, էջ 140)։

¹⁸⁶ ՄՄ 4422, Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի։ Կազմեցին՝ Օ. Եղանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, հ. Ա, Երևան, 1965, էջ 1210 (այսուհետ՝ ՅՁՄՄ)։

¹⁸⁷ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ։ Մասն Գ (1481-1500 թթ.), էջ 281։

¹⁸⁸ Մայր ցուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց։ Կազմեց՝ Ն. Պողարեան, հ. Ը, Երուսաղեմ, 1977, էջ 68 (եղմ. 2426)։

Այս ամենի շնորհիվ, անկասկած, բարձրանում էր նաև վանքի՝ որպես երկրամասի հոգևոր-լուսավորական կենտրոնի դերը: Եվ բոլորովին պատահական չէ, որ այստեղ են պահվել տեղում գրված կամ հայաբնակ տարբեր շրջաններից բերված շատ ձեռագրեր: Վանքի գրատունը հարստացել է նաև նվիրատվություններից: Սակայն ստեղծված անապահով վիճակը հաճախ հարկադրել է ձեռագրերը պահել խոնավ խցերում, որտեղ նրանք անխնամ մնալուց շատ շուտ քայքայվում ու ոչնչանում էին: Սարգիս արքեպս. Զալալյանցը վանքում եղած ժամանակ տեսնելով արկղերում կիտված ձեռագրերի անփույթ վիճակը, դառնացած գրել է. «Գոյր աստ ի միում արկղ բազում ձեռագիր մատեան, բայց մերձեալ են խոնարհիլ ի հող գերեզման...»¹⁸⁹: Զալալյանցի այցելությունից հետո ձեռագրերը նույն անխնամ վիճակում է տեսել նաև Մակար եպս. Բարխուտարյանցը: Ըստ նրա՝ «Տաճարումս կան բաւական ձեռագրեր, բայց ոչնչացված են և ոչնչանում են անխնամ մնալուց և խոնաւութիւնից... Շատերի սկզբից և շատերի վերջից փտած կամ թափուած են թղթեր և մեծ մասամբ բորբոսած»¹⁹⁰:

Մակար եպս. Բարխուտարյանցի կազմած վանքի սեփականություն համարվող ձեռագիր մատյանների ցուցակն ունի հետևյալ պատկերը.

«**ՃԱՌԸՆՏԻՐ**» — ժամանակը և գրիչը անհայտ է: Սարգիս արքեպս. Զալալյանցն այն տեսել և արձանագրել է վանքում արկղի մեջ կիտված ձեռագրերի շարքում. «...գմինն միայն ի նոցանէ առի ընդ իս, յորում էին զանազան ճառք երանելի նախնեաց»¹⁹¹:

«**ԱՒԵՏԱՐԱՆ**» — ժամանակ՝ ԶԿԴ (1315), վայրը՝ Սյունիքի Ծղուկ գավառ, Խորդյանց անապատ¹⁹², գրիչ՝ Թոմա քահանա: Ճալեթի վանքից մեզ հասած վաղեմությամբ ամենահին մատյանն է, որի մեծագիր ձեռագրի հիշատակարանում

¹⁸⁹ Ս. Զալալեանց, նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 377:

¹⁹⁰ Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 251:

¹⁹¹ Ս. Զալալեանց, նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 377: Ի դեպ, ձեռագիրը Ս. արքեպս. Զալալյանցի ձեռքն անցնելուց հետո, ինչ-ինչ հանգամանքներում բաժանվել է երկու մասի և Մատենադարան է մուտք գործել որպես երկու տարբեր ձեռագիր (ՄՄ 2756 և ՄՄ 2784): Մանրամասն տե՛ս Օ. Եգանյան, «Սարգիս արքեպս. Զալալյանցի «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան» գրքում հիշատակվող ձեռագրեր», էջմիածին, 1972, № 5, էջ 62:

¹⁹² Խորդյանց (տարբ.՝ Խորտանց, Խորթանց) գյուղը նշված չէ Ստեփանոս Օրբելյանի՝ «Պատմութիւն Տանն Սիսական» երկի վերջում՝ «Սիւնեաց երկոտասան գաւառաց հարկէ եկեղեցոյ ըստ հին սահմանին» (գլուխ ՀԳ) Տաթևի արքեպիսկոպոսարանին հարկատու գյուղերի ցանկում (հին ցուցակ) ինչպես Ծղուկ, այնպես էլ Այլախ գավառների գյուղաշարում: Կարելի է ենթադրել, որ բնակավայրը հիմնվել է X դ. հետո, մինչև XVI դ. ընկած ժամանակահատվածում: Խորթանց անունով գյուղը երևում է Տաթևի վանքի 1692 թ. «Քյոթուկ» կոչված հարկացուցակում՝ Սիսիանի գավառում (տե՛ս ՄՄ 6271, էջ 340բ): Ս. Էփրիկյանը Խորթանց (Խարթանց) գյուղը տեղադրում է Ծղուկ գավառում՝ Տաթևի և Այրի-ձայի մեջտեղում (տե՛ս Ս. Էփրիկեան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Բ, Վեներտիկ-Ս. Ղազար, 1907, էջ 247, տե՛ս նաև Ա. Գևորգյան, Վայոց ձորի և Որոտանի մանրանկարչությունը, Երևան, 2003, էջ 795):

ասվում է. «Շնորհին Աստուծոյ սկսա եւ ողորմութեամբ Նորին կատարեցի զսուրբ և զկենսաբեր Աւետարանս ի թուականութեանն Հայոց ԶԿԴ (1315), յամսեանն յԱրեգ՝ ԺԲ (12), յաւուր երկուշաբթի, Ժ(10)-երրորդ ժամու, հայրապետութեանն տէր Յովհաննէս Աւրապելի¹⁹³...»¹⁹⁴: Մակար եպս. Բարխուտարյանցը բաց է թողել հիշատակարանի որոշ հատվածներ և արտագրել է միայն «յանապատս հորդեանց... ի թուականութեան Հայոց ԶԿԴ... ի հայրապետութեան Յովհաննէս Որապելի»¹⁹⁵:

«ԱԽԵՏԱՐԱՆ» — ժամանակ՝ ՌՀԳ (1624), գրիչ՝ Տեր Հայրապետ: Գրչագրման վայրն անհայտ է: Եղել է փոքրագիր և մագաղաթյա¹⁹⁶:

«ԱԽԵՏԱՐԱՆ» — ժամանակ՝ ՌՃԻ (1571), գրիչ՝ Ղազար քհն. Գանձակեցի, վայր՝ Համտինա¹⁹⁷ գյուղի Ս. Պանդալեոնի վանք: Գրչագրվել է Աղվանից Պետրոս Գ կաթողիկոսի (1564-1571 թթ.) օրոք¹⁹⁸:

«ԱԽԵՏԱՐԱՆ» — ժամանակ՝ ՌԺԴ (1601), գրիչ՝ Աթանաս վարդապետ, վայր՝ Ջրաբերդի երից Մանկանց վանք¹⁹⁹:

Մակար եպս. Բարխուտարյանցի կազմած ցուցակը լրացվում է «Սևորդու» տեղեկությամբ, ըստ որի վանքն ունեցել է «...մի Շարական, մի Ճաշոց, մի Ատենի գիրք, մի Ժամագիրք, և մի Պատարագի խորհրդատետր»²⁰⁰:

Ճալեթի վանքը հայտնի է եղել ոչ միայն իր գրչության կենտրոնով այլև նվիրական սրբություններով խնկաբույր «Կոստիսած Աւետարան»-ով և «Երեց մանկունք»-ից պահվող սրբազան մասունքներով ու նշխարներով²⁰¹: Այս սրբությունները մեծ հռչակ են բերել վանքին, այն դարձնելով երկրամասի ամենանշանավոր ուխտատեղիներից մեկը հավատացյալ ժողովրդի համար:

Այսպիսով Ճալեթի վանքի հովանու ներքո ոչ միայն գրվել, այլև պահպանվել են Հայաստանի տարներ երկրամասերում գրված ձեռագիր մատյաններ:

¹⁹³ Խոսքն այստեղ Սյունյաց մետրոպոլիտ Հովհաննես Օրբելու (1303-1324 թթ.) մասին է, որի իրավասության ներքո է գտնվել հորդեանց գյուղը:

¹⁹⁴ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 117: Հմմտ. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: ԺԴ դար, մասն Ա (1301-1325 թթ.): Կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, 2018, էջ 287:

¹⁹⁵ Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 251:

¹⁹⁶ Նույն տեղում:

¹⁹⁷ Համտինա անվամբ գյուղը գտնվել է Գանձակի գավառում (տե՛ս 32ՄԴ, հ. Ա, էջ 1037):

¹⁹⁸ Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 251:

¹⁹⁹ Նույն տեղում:

²⁰⁰ Սևորդի, «Ճալեթի վանք»:

²⁰¹ Ուխտատու [Սերգեյ Կարգանյան], «Ճալեթ գիւղ»: Ի դեպ, «Երեց մանկունք»-ից մասունք է պահվել նաև Արցախի Դուգի-Ճառտար (Հյուսիսահայաց Ճառտար) գյուղի Ս. Գևորգ եկեղեցիում: Մակար եպս. Բարխուտարյանցը «Արցախ» գրքում թվարկելով եկեղեցու սրբությունները, գրում է. «Մասունք Երից մանկանց մի արձաթեայ փոքր խաչի մէջ» (Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 117):

XIX դ. սկզբներին Գանձասարի կաթողիկոսությունը մի նոր փորձության ենթարկվեց: 1814 թ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս եփրեմ Ա Ձորագեղցու միջնորդությամբ և ցարական կառավարության հրամանով վերացվում է Գանձասարի կաթողիկոսությունը և նրա փոխարեն հաստատվում է մետրոպոլիտություն: Գանձասարի վերջին՝ Սարգիս կաթողիկոսը 1815-ից մինչև իր մահը՝ 1828 թ. դեկտեմբերի 19-ը, եղել է մետրոպոլիտ²⁰²: Այնուհետև ցարական արքունիքի ընդունած հայ եկեղեցու ներքին կյանքը սահմանող 1836 թ. մարտի 11-ի կանոնադրությամբ («Պոլոժենիե»)՝²⁰³ նախկին Աղվանից կաթողիկոսությանը ենթակա տարածքներում կազմվում է նվիրապետական տեսակետից էջմիածնի կաթողիկոսությանը ենթակա երկու առաջնորդական թեմ (Արցախ, Շամախի) և մեկ հաջորդական վիճակ (Գանձակ): Ըստ այսմ՝ Շամախու թեմի ենթակայությունից Արցախի թեմին է անցնում Նուխի փոխանորդությունն²⁰⁴ իր «...Լանքորան, Շաքի քաղաք իւր Կապաղակ, Հողի, Խենի, Կապիճան (այժմ՝ Ճառ) և Արաշ գաւառներով...»²⁰⁵: Շաքիի հոգևոր կառավարությունը հաստատվում է քաղաքի Ս. Մինաս եկեղեցում²⁰⁶: Ինչպես ասվում է «Տարազ» ամսագրում. «...Նուխին մեր մատենագիրների Շաքին է և նա յիշուում է պատմութեան մէջ մինչև հայկական իշխանութեան անկումը ու յետոյ իբր Աղւանից քաղաք (եպիսկոպոսանիստ)»²⁰⁷:

Երկրորդ առաջնորդական թեմի՝ Շամախու հայոց թեմի (Սաղիանի Ս. Ստեփանոս նախավկա վանք կենտրոնով) վարչա-տարածքային սահմաններն ընդգրկեցին Գյուկչայի, Շամախու, Դուբայի, Բաքվի գավառները և Դաղստանի մարզի Դերբենդ քաղաքն իր շրջապատով²⁰⁸:

Թեմական այգօրինակ բաժանումն տեղիք տվեց շամախահայերի դժգոհությանը, մանավանդ որ պատմականորեն Շամախու թեմի վարչական տարածքում գտնվող Գյոքչա գավառի Վանք կամ Վանքաշեն գյուղը հայտնվել էր Նուխի փոխանորդության իրավասության ներքո²⁰⁹: Ուստի Շամախու թեմի առաջնորդ Ստեփանոս արքեպս. Չախալյանց-Խաթակյանը (1837-1842 թթ.) իր և շամախահայերի անունից 1837 թ. հունիսի 28-ին համախոսականով դիմեց էջ-

²⁰² Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. 3, Երուսաղեմ, 1927, էջ 3495, տե՛ս նաև Ալ. Երիցեանց, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի Հայք XIX դարում, մասն Ա, էջ 251-252:

²⁰³ Բարձրագույն հորվարտակք և արձանագրութիւնք վերաբերեալք առ եկեղեցիս գաւառնութեան Լուսավորչական Հայոց, Մոսկով, 1842, էջ 50:

²⁰⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 4573, ք. 1, տե՛ս նաև Ալ. Երիցեանց, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի Հայք XIX դարում, մասն Բ, էջ 568:

²⁰⁵ Մ. Բախտատարեանց, Պատմութիւն Աղւանից, հ. Բ, էջ 169:

²⁰⁶ Ա. Մնացականեանց, «Նամակներ Նուխուց» (I), Տարազ, Թիֆլիս, 1899, օգոստոսի 22, № 31, էջ 730:

²⁰⁷ Ա. Մնացականեանց, «Նամակներ Նուխուց» (III), Տարազ, Թիֆլիս, 1899, դեկտեմբերի 26, № 49, էջ 1120:

²⁰⁸ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 122, ք. 22:

²⁰⁹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1309, ք. 1

միաձնի Սինոդին՝ Նուխիի հաջորդությունը կրկին Շամախու թեմին միացնելու խնդրանքով, քանզի «...յորմէ բարւոք գիտեք այժմեան զարդինս երկրի մերոյ և ոչ երբեք Ղարաբաղու...»²¹⁰: Սինոդը, սակայն, քննարկելով շամախահայերի համախոսականը, մերժեց նրանց խնդրանքը, պատասխանելով, որ «Սինոդս ոչ կարէ շնորհել նրանց զխնդրելն բաւարարութիւն անջատելով զհիշեալ վիճակն ի Ղարապաղու և տալով զայն Շիրվան վիճակին»²¹¹: 1836 թ. տվյալներով Նուխիի հաջորդությունն ուներ 2 վանք (Ճալեթ, Գիս (Քիշ) – Գ. Ս.), 45 եկեղեցի, 3 վարդապետ և 60 քահանա²¹²:

Ինչպես վերը տեսանք, Ճալեթի վանքը եղել է կարևորագույն հոգևոր կենտրոն: Այս հանգամանքը մեծապես նպաստում էր վանքի հոգևոր և կրթամշակութային դերի բարձրացմանն ու տնտեսական ապահովմանը: Երբ «Պոլոթենիե»-ի ստեղծած նոր պայմանների մեջ սկսեց հետզհետե կազմակերպվել նաև Արցախի թեմական կյանքը, այդ պայմանների առաջին գործադրողը և հայ կյանքին ուղղություն տվողն էր նշանավոր հոգևորական գործիչ Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանը: Հանդես բերելով կազմակերպչական մեծ ընդունակություններ, արդյունաշատ հոգևոր գործիչն իր ուշադրության կենտրոնում էր պահում նաև Նուխիի փոխանորդության առջև ծառացած խնդիրները: Մետրոպոլիտը հատկապես մեծ ուշադրություն էր դարձնում թեմում մայրենի լեզվով դպրոցներ ստեղծելուն: Նրա եռանդուն գործունեության շնորհիվ Գանձասարում, Ս. Հակոբա վանքում, Շուշիում և Ճալեթում հիմնվում են դպրոցներ²¹³: Սինոդի անդամ Սիմեոն վրդ. Տեր-Դավթյանցի՝ Արցախի հոգևոր ուսումնարանների վերաբերյալ 1838 թ. օգոստոսի 10-ին կազմած «օրագրական սահմանադրություն»²¹⁴ համաձայն՝ հոգևոր ուսումնարան է բացվում նաև Ճալեթի վանքում, որտեղ ուսանում էր 15 աշակերտ: Ուսուցիչն էր Տեր-Մկրտիչ Բարսեղյանը²¹⁵:

1839 թ. օգոստոսի դրությամբ Ճալեթի վանքի վանական կառավարության անդամներն էին Մակար և Հովհան աբեղաները²¹⁶:

Ճալեթի վանքը լեռնականների կողմից հերթական անգամ ասպատակվում է 1850 թ. հոկտեմբերի 11-ին: Բաղդասար մետրոպոլիտի՝ 1850 թ. հոկտեմբերի

²¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 142, ք. 1:

²¹¹ Նույն տեղում:

²¹² Ալ. Երիցեանց, *Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի Հայք XIX դարում*, Մասն Բ, Թիֆլիս, 1895, էջ 256:

²¹³ Ա. Ե., *Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի. 1838-1913*, Թիֆլիզ, 1914, էջ 182:

²¹⁴ Տե՛ս Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան: Գիրք Թ: Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933 թթ.): Կազմեց և առաջաբանը գրեց՝ Ս. Բեհբութեանը, Երևան, 2001, էջ 67:

²¹⁵ Ա. Ե., *Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի*, էջ 182:

²¹⁶ Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան: Գիրք Թ, էջ 90:

31-ի՝ էջմիածնի Սինոդին հղած զեկուցագրում ասվում է. «...ի 11 ներկայ Հոկտեմբերի յաւուր Զորեքշաբթի ի ցերեկի կէսաւուր յանկարծ յարձակեալ խումբ անօրէն լեռնաբնակ ազգաց ի Շաքի գաւառն և ընդ հասանել նոցա... ի գիւղն Ճալէթ ի նմին իսկ աւուր, և ընդ արեւմուտն հասեալ անդ՝ գերեմարեալ են զբազում հայս ճալէթաբնակ...»²¹⁷: Սարգիս արքեպս. Զալալյանցը Գիսի Ս. Եղիշա առաքյալի և Ճալէթի վանքերում եղած ժամանակ մենաստանները տեսնելով գրեթե ամայի և անշեն վիճակում, դառնացած գրել է. «Բայց այժմ որպէս մենաստանս այս (իմա՝ Գիսի Ս. Եղիշա առաքյալի վանքը — Գ. Ս.) նոյնպէս և վանքն Ճալէթու մնացեալ կան ամայի և անօգնական յանձն եղեալ միմիայն ի խնամս քանի մի մահտեսեաց, որք մնան անդ և վառեն զճրագ և շահին յուխտաւորաց»²¹⁸:

Ճալէթի վանքի վանական տնտեսութեան մասին տեղեկություններ են պահպանվել 1854 թ. օգոստոսի 23-ին կազմված «Յուցակ կալուածոց վանօրէից Ղարաբաղու վիճակի» տեղեկագրում: Ըստ այսմ՝ «Վանքն Ճալէթու կառուցեալ յանուն սրբոյն Աստուածածնայ: Տուն շուրջ զվանիւքն կառուցեալ մի սենեկաց մերձ ի գիւղն Ճալէթ: Վանքն այս ունի զյետագայ կալուածս Մերձ ի վանս.

Ա. — Զերիս վարելահողս.

1. երկնզգայ, ըստ երկայնութեան 94 և ըստ լայնութեան 86 կազմ²¹⁹ Շահի:

2. Ղարաշայ-Ղօրուզ-ըստ երկայն. 240 և ըստ լայնութ. 67¹/₂ կազ Շահի:

3. Թարաշուլու:

Բ. — զերեքս արօտատեղիս.

Գ. — զմի այգի թթենի ծառոց վասն մետաքսի.

Դ. — զմի պարտէզ մրգոյ, թթենի ծառովք.

Ե. — զերկու պարտէզ.

Զ. — զմի աւերակ ջրաղաց»²²⁰:

Ճալէթի վանքի երկրորդ էական վերաշինումը կապված է Սարգիս վրդ. Տեր-Ավագյանցի անվան հետ, որը վարդաշենցի բարեգործ Առաքել Մուրադյանցի նյութական աջակցութեամբ նախաձեռնում է կիսավեր հին սրբարանին կից կոփածո քարերով նոր եկեղեցու կառուցման աշխատանքները: Սակայն շինութիւնը չավարտած մահանում է թե՛ Սարգիս վարդապետը, և թե՛ Առաքել Մու-

²¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2663, ք. 1 և շրջերես:

²¹⁸ Ս. Զալալեանց, նշվ. աշխ., մասն Բ, Տփլիս, 1858, էջ 375:

²¹⁹ Խոսքը գազ-ի մասին է: Երկաւորքան պարսկական չափ, որը հավասար է 112 սանտիմետրի:

²²⁰ Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան: Գիրք ԺԹ, էջ 79:

րադյանցը²²¹: Կիսատ մնացած շինարարությունը 1862 թ.-ից շարունակում է Գեորգ վրդ. Արամյանը՝ գավառապետ Սարգիս բեկ Ղարախանյանի աջակցությամբ²²²: Վանքի նորաշեն եկեղեցու կառուցման, տիպաբանության և շինարվեստի մասին տեղեկություն է պահպանված 1825 թ. «Շէն եւ անշէն վանօրէից վիճակին Ղարաբաղու» վերտառությամբ տեղեկագրում: Ըստ այսմ՝ «Մերձ այսր եկեղեցույ (իմա՝ հին եկեղեցու — Գ. Ս.) ընդ հարաւ 10 սաժէնաշափ բացակայ կառուցեալ կայ նոր օրօրոցաձև եկեղեցի ի վերայ չորից քառանկիւնի վայելչադիր կոփածոյ քարաշար սեանց, որոց որմունք արտաքուստ կռածոյ և ի ներքուստ անտաշ շրաքարամբք հասուցեալ ցվերին կամարն արդեամբ հանգուցեալ նախկին Յաջորդին Նուխոյ Սարգիս վարդապետի Տէր-Աւագեանց, իսկ ի 1862 ամէ հետէ հոգացողութեամբ յայժմեան Յաջորդին Նուխոյ և այժմեան վանահօր վանից: Գէորգ վարդապետի Արամեանց զթերութեանսն ի միջավայրի կամարացն ընդ ներքին և արտաքին կամարացն թրծեալ նորաձև տափարակ կղմնդրօք սալատակած ծածկութիւ տանեացն ի կատար հասուցեալ ժողովածոյ տրօք օտարական վաճառականաց և բնակաց Նուխոյ գաւառի Հայազգի բարեպաշտից»²²³:

Մակար եպս. Բարխուտարյանցի վկայության համաձայն՝ «**Նոր վանք.** շինւած է այս հնոյն արաւային կողմում ամբողջապէս չիչ քարով, ընդարձակ, կամարակապ չորս սեանց վերայ: Տակաւին չունի արձանագրութիւն. սակայն վկայում են ականատեսներն թէ հիմնարկուած է Սարգիս վարդապետի վանահայրութեան օրով և աւարտուած է Գէորգ վարդապետ Արամեանի օրով, առատաձեռն օժանդակութեամբ բարեհամբաւ Առաքել Մուրատեանցի...»²²⁴:

Կառուցյի աշխատանքներն ավարտին են հասցվել 1865 թ.-ին և օծվել է Ս. Աստվածածին անվամբ, ձեռամբ Գեորգ վրդ. Արամյանի²²⁵: Վանական համալիրը բաղկացած է եղել երկու եկեղեցիներից, միաբանության սենյակներից, պարսպապատերից և գերեզմանոցից²²⁶:

²²¹ Առաքել Մուրադյանցն ամփոփվել է Վարդաշենի Ս. Աստվածածին եկեղեցու բակում: Տապանափարին արձանագրված է եղել. «ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՎԱՐԳԱՇԵՆՅԻ ՊԱՐՈՆ ԱՌԱՔԵԼ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՅԻՆ, ՅԵՏ ՄԱՀՈՒԱՆ ԱՇԽԱՏԵԱՅ ԺԱՌԱՆԳՆ ԱՅՍՄ ՏԱՊԱՆԻՆ, ՈՐ ԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԷԿ ՈՐԳԻ ՍՈՐԻՆ, ՅԻՇԵՅԷՐ ՈՎ ԸՆԹԵՐՅՈՎԵ ԱՅՍ ԼՈՒՍԱՀՈԳԻՆ, ԲԱՐԵՋԱՆ, ԲԱՐԵՋԱՆ, ԱԶԳԱՍԷՐ ԵՎ ԲԱՐՈՀՈԳԻՆ 1848 ԱՄԻՆ» (Մ. Բարխուտարեանց, *Աղուանից երկիր եւ դրացիք*, էջ 246):

²²² Սևորդի, «Ճալեթի վանքը»:

²²³ Մատենադարան, Կարողիկոսական դիվան, քղթ. 205, վավ. 1825: Եկեղեցու տիպաբանական հարցերի մանրամասն ֆնուրյունը տե՛ս С. Карапетян, "Памятники средневековой архитектуры в гаварах Шаки и Капалак Собственно Албании", с. 242-246.

²²⁴ Մ. Բարխուտարեանց, *Աղուանից երկիր եւ դրացիք*, էջ 250-251:

²²⁵ Սևորդի, «Ճալեթի վանքը»:

²²⁶ Ս. Կարապետյան, *Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը*, էջ 89:

Նկ. 2. Ճալեթի վանք. Ս. Աստվածածին և որ եկեղեցին (1865 թ.)

Նկ. 3. Զախակողմյան որմի մեջ ագուցված խաչելության պատկերաֆանդակ

Վերջինիս վանահայրության տարիները մենաստանի ամենաբեղմնավոր տարիներն էին: Անմիջապես ձեռնամուխ լինելով վանքի բարեկարգման աշխատանքներին, վերականգնել է կարգ ու կանոնը մենաստանում, բարեկարգել միաբանների սենյակները, պարսպապատել: 1865 թ. վերաբացվում է նաև վանական դպրոցը՝ 50 աշակերտով²²⁷: 1874 թ. դեկտեմբերի 6-ին կազմված Նուխու հաջորդությունում գործող հոգևոր ուսումնարանների ցուցակում դպրոցի վերաբերյալ ասվում է. «...ի վանս ճալէթու ի գաւթի եկեղեցւոյ վանուցն կրթարան մանկանց մի արական սեռի կառուցեալ արդեամբք բնիկ և օտարական, հայոց ժողովրդոց Նուխի քաղաքի»²²⁸: Դպրոցում դասավանդել է Գևորգ վրդ. Արամյանը²²⁹:

XIX դ. 70-ական թվականների կեսերից, երբ խախտվում են Ճալեթի վանքի շինությունները, վանքի դերը սկսում է նվազել: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը, հավատյացյալների, ինչպես նաև ուխտավորների հոգևոր կարիքները հոգալու նպատակով Նուխու փոխա-

²²⁷ Սևորդի, «Ճալեթի վանքը»:

²²⁸ Վաւերագրեր Հայ եկեղեցւո պատմութեան: Գիրք ԺԹ, էջ 160:

²²⁹ Նույն տեղում, էջ 159: Գևորգ վրդ. Արամյանը Ճալեթի վանքից հետո հոգևոր ծառայությունն անցկացրել է Նոր-Նախիջևանում և ունեցել է տխուր վախճան: Այսպես, «Անցնում է մի ժամանակ, Գէորգ վարդապետը յանկարծ երևում է Ճալէթում, բայց շատ տխրամած. նրա յանկարծ երևումը խոժոռած դէմքը, սուրն աչերն և դէմքի գծագրութիւնը պարզ ցոյց էին տալիս, որ Նոր-Նախիջևանում մի ինչ որ բան նրան պատահել է: Նրա Ասագ ծառան շատ անգամ հարցնում էր տխրութեան պատճառը, բայց նա չէր պատասխանում, միայն երբեմն-երբեմն խոր հառաչում էր: Չի անցնում մի շաբաթ, յիշեալ Ասագը մի առաւօտ մտնում է հայրսրի ննջարանը, զարհուրում է՝ տեսնելով նրա վիզը պարբեր ձգած գերանից կածուած. մահուան պատճառն ի՞նչ էր, այդ միայն Տէրը գիտէ. միայն սա ճիշդ է, որ գիշերը թընամիները վառարանի (բուխարի) ծխնելոյցով մտել ու խեղդել են. ողորմելին առանց ֆահաւայի, առանց ժամակարգութեան, մի ուսմիկ մարդու ձեռքով քաղւում է իւր օծած վանքի բակում» (Սևորդի, «Ճալեթի վանքը»):

նորդ Սարգիս արքեպիսկոպոսը 1875 թ. փետրվարի 27-ին էջմիածնի Սինոդին առաջարկում է հոգևոր կառավարությունը նուխույց տեղափոխել թեկուզև Գիս (Քիշ) գյուղի Ս. Եղիշա առաքյալի վանք. «...ուր գոն նաև պատրաստի սենեակք վասն փոխանորդի և վասն կառավարութեան»: Առաջարկությունը, սակայն, մերժվում է²³⁰: Սերգեյ Կարգանյանը 1891 թ. այցելելով Ճալեթ, վանքը տեսնելով այլևս անշուք վիճակում, դառնացած գրում է. «Թէև վանահայրեր եղել են, բայց առաջուայ վանքի պայծառութիւնը չմնաց, սկսեց հետզհետէ անշքանալ, միաբանութիւնը պակասել և ահա տասն ու հինգ տարի է, որ այլ վանահայր չկայ: Վանքի միաբանութեան խուցերը, կալուածները ձեռից գնացել, աղբիւրները ցամաքել են...»²³¹: Համանման տեղեկություն է հայտնում նաև «Սևորդի» ծածկանունով հեղինակը, գրելով. «Վանքը կամաց-կամաց կորցնում է իւր մնացած նշանակութիւնը: Նրա ընդարձակ թթի այգին համարեա փճանում է, ծառերից շատերը չորանում են...: Այժմեան ուխտաւորները գիշերը մնում են բացօդեայ, շատ անգամ անձրևի տակ, առաջուայ նման գիշերելու տեղ չկայ, միով բանիւ վանքը գտնւում է յետին չքաւորութեան մէջ, միայն երկու աշտանակները և մի փոքրիկ ջահը կազմում են նրա զարդը...»²³²:

Այս իրավիճակը, սակայն, չխանգարեց որպեսզի վանքը բազմաթիւ հավատացյալների համար առաջվա պես մնա որպես մշտական ուխտատեղի: Հատկանշական է, որ ի թիվս Եղիշա առաքյալի անվան հետ կապված այլ սրբավայրերի, Ճալեթի վանքը մեծ ժողովրդականություն ուներ նույնի գավառի ողջ բնակչության մէջ²³³: Ուղիական կենցաղին քաջածանոթ, ծագումով ուղի Ղազար քհն. Հովսեփյանցի վկայությամբ՝ ժողովրդական մեծ ուխտագնացությունների ժամանակ հետևելով նախնիներից ավանդված սովորովին, Զատիկից հետո Ճալեթի վանքը ուխտավայր էր համարվում նաև առաքելական, ուղղափառ և XVIII դարում բռնի մահմեդականացված թրքախոս ուղիների համար²³⁴:

Ճալեթի վանքը բարի համբավ է ձեռք բերել մենաստանում իրենց հոգևոր ծառայությունն անցկացրած արժանավոր առաջնորդ հայրերի ծավալած արգասաբեր աշխատանքի շնորհիվ: Մեր ուսումնասիրության արդյունքում բացահայտվեցին նույնու հաջորդ, միաժամանակ Ճալեթի վանքի հետևյալ հայրերի անունները՝ Սարգիս վրդ. Տեր-Ավագյան, Հարություն եպս. Սանահնեցի²³⁵, Պետ-

²³⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց.1, գ. 6569, ք. 1, 4:

²³¹ Ուխտատուր [Սերգեյ Կարգանյան], «Ճալեթ գիւղ»:

²³² Սևորդի, «Ճալեթի վանքը»:

²³³ Մանուսմասն տե՛ս Առաքելյան (Խառաթյան) Հ., «Եղիշե առաքյալի պաշտամունքն ուղիների մէջ և Ոսրի գավառի հարցի շուրջ», ԼՀԳ, 1991, № 6, էջ 73:

²³⁴ Ղազար քհն. Հովսեփեան, Ակնարկներ ուտիացի և մահմեդական հայերի մասին, էջ 43:

²³⁵ Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան: Գիրք Թ, էջ 127:

րոս վրդ. Սարուխանյան²³⁶, Գևորգ վրդ. Արամյան, Կարապետ և Սարգիս վարդապետներ²³⁷, Վրթանես վրդ. Մուրադյան²³⁸: Վերջին վանահայրն է եղել Եղիա վարդապետը²³⁹: Անշուշտ, Շաքիի թեմն ու առաջնորդանիստ ճալեթի վանքն ունեցել են այլ թեմակալ առաջնորդներ, փոխանորդներ, վանահայրեր և եկեղեցականներ ևս, սակայն, նրանց անուններն ու գործունեության վերաբերյալ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Սերգեյ Կարգանյանը փաստում է, որ «Վանքի (իմա՝ ճալեթի – Գ. Ս.) բազում ամփոփված կան շատ եպիսկոպոսների, վարդապետների շիրիմներ, որոնց վրայի արձանագրությունները ժամանակը մաշել անհետացրել է...»²⁴⁰:

Հետագա ժամանակներում վանքի վիճակը բնավ չի շտկվել, այլ ընդհակառակը, գնալով ավելի ու ավելի է խարխլվել նաև տնտեսությունը: Ինչպես վկայում է Մակար եպս. Բարխուտարյանցը. «Այժմ վանքիցս յափշտակուած են անշարժ կալուածներն և ճալեթ գիւղն: Միայն մնացած է 18 օրավարի չափ հող (10 պիտանի և 8-ն անպէտք հող) և մի թթենեաց պարտէզ:... Ահա այսպիսի ցաւալի դրութեան մէջ է ճալեթի վանքն...»²⁴¹:

XX դ. սկզբին ճալեթի վանքապատկան կալվածքների պատկանելության շուրջ սկսված դատական վիճաբանությունների առիթով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցին (Խրիմյան Հայրիկ) իր գործուն աջակցությունն է հայտնել վանքի կալվածքների, անշարժ ու շարժական գույքի պահպանման և վերադարձման հարցում: Վեհափառն այդ առիթով 1902 թ. հրապարակել է թիվ 1609 սրբատառ կոնդակը, որում ասվում էր. «Յանուն վիճ. կոնսիստ. Արցախայ, որով հրամայեցաւ տալ փաստաբան պ. Ն. Քալանթարեանի երկերիւր ըուբլի, վասն պաշտպանութեան վիճելի կալուածոց վանուցն ճալեթի»²⁴²: 1909 թ. դրութեամբ ճալեթի Ս. Աստվածածին և Վարդաշենի Ս. Եղիշա առաքյալի վանքերը համատեղ ունեին 300 դես. կալվածք²⁴³, իսկ 1911-1912 թթ. միայն ճալեթի վանքն ուներ ընդամենը 188 դես. (1100 քառ. սաժեն) այգի²⁴⁴:

1910 թ. փետրվարի 27-ին կազմված Արցախի թեմում գործող դպրոցների ցուցակում դպրոցը նշված է միդասյան և երկսեռ²⁴⁵: Դպրոցը, սակայն, գտնվել է նյութական ծանր կացության մեջ: Դպրոցին նյութապես օժանդակելու խնդրան-

²³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 4110, ք. 1, տե՛ս նաև Ս. Կարապետյան, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 91:

²³⁷ Ս. Կարապետյան, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 90-91:

²³⁸ Յ. Մելնեանց, «Ի Գիսու վանք», էջ 31:

²³⁹ Սևորդի, «ճալեթի վանք»:

²⁴⁰ Ուխտատուր [Սերգեյ Կարգանյան], «ճալեթ գիւղ»:

²⁴¹ Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 252:

²⁴² «Քաղուածք ի Կոնդակաց Վեմ. Հայրապետի», Արարատ, 1902, № ԺԱ-ԺԲ, էջ 981:

²⁴³ Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան: Գիրք Թ, էջ 466:

²⁴⁴ Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան: Գիրք ԺԹ, էջ 441:

²⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 395:

քով Ճալեթի տանուտեր Հարություն Պետրոսյանցը գյուղի հասարակության անունից 1910 թ. օգոստոսի 15-ին խնդրագրով դիմում է Հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցուն. «Վեհափառ Տէր, Մեր Ճալեթ գիւղը գտնւում է Շահդաղ լեռան լանջում, աշխարհի մի յետ ընկած անկիւնում, կտրւած խզւած որ և մի լուսաւոր աշխարհից... մեր գիւղը անցեալներում եղել է Աղուանից կաթողիկոսանիստ աթոռավայր, ծաղկած դպրոցով լուսաւորութեան կենտրոն, բայց այսօր խարխափում է խաւարի մէջ:... Թէ որքան աղքատ ենք մենք, այդ կարելի է իմանալ հէնց միայն նրանից, որ եկեղեցի չկարողանալով շինել տալ, օրէնքներս կատարում ենք վանքում»²⁴⁶: Սակայն կաթողիկոսը մերժում է տանուտերի խնդրանքը:

Ճալեթի վանքը հատկապես մեծ վնասեր կրեց 1918 թ. ամռանը Բաքվի դեմ թուրքական արշավանքի ընթացքում: Թուրք-թաթարները ամբողջովին կողոպտեցին վանքը: Կուրի ձախսափնյակի հայկական բնակավայրերում, այդ թվում նաև Ճալեթում, հայերի ֆիզիկական բնաջնջումից զատ, մշակութային քրիստոնեական շերտի ոչնչացումը շարունակվեց նաև մուսավաթական իշխանության՝ 1918-1920 թթ.²⁴⁷, այնուհետև խորհրդային իշխանության տարիներին²⁴⁸: 1988 թ. նոյեմբերի վերջին- դեկտեմբերի սկզբներին զուտ հայաբնակ Ճալեթ գյուղի բռնագաղթից հետո²⁴⁹ գյուղացիները հաստատվել են Հայաստանի Հանրապետության Տավուշի մարզի Դեբեդավան գյուղում:

2020 թ. հունվարի դրությամբ Ճալեթի վանքը գտնվում է կիսավեր վիճակում. աստիճանաբար քանդվում են պատերն ու տանիքը²⁵⁰:

²⁴⁶ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 905, ք. 51-52:

²⁴⁷ 1918-1920 թթ. Նուխի և Արեշ գավառներում կողոպտվեց և ավերվեց 53 հայկական գյուղ, 50000-ից ավել հայերից զոհ գնացին շուրջ 40000-ը: Քառուսանդ արվեցին տասնյակ եկեղեցիներ, դպրոցներ, ավերվեցին պատմամշակութային մեծածախ հուշարձաններ: Նյութական կորուստները հարյուրավոր միլիոնների էին հասնում: Կուրի ձախսափնյակի հայության հետ 1918-1920 թթ., կատարվածը ցեղասպանություն էր: Հատկանշական է, որ երկրամասի տեղաբնիկ հայ բնակչությունը ցեղասպանության ենթարկվեց իր բնօրրանում, այնպես, ինչպես երիտթուրքերն իրագործեցին արևմտահայերի բնաջնջումը 1915-1916 թթ. Արևմտյան Հայաստանում: Ուստի, թուրք-մուսավաթականների կիրառած ֆաղափականությունը պետք է որակել որպես արևմտահայերի ցեղասպանության շարունակություն և բաղկացուցիչ մաս, քանզի Հայոց ցեղասպանությունն իր աշխարհագրական ընդգրկմամբ (Կիլիկիայից մինչև Բաբու) համաթուրքականության ամբողջական ծրագրի իրականացման նետահամ էր (տե՛ս Գ. Սաեփանյան, «Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Նուխի և Արեշ գավառներում 1918-1920 թթ.», Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագիտության հարցեր, Երևան, 2002, № 5, էջ 23-28):

²⁴⁸ Ս. Կարապետյան, Աղբյուրներ քաղաքակրթությունից դուրս, Երևան, 2017:

²⁴⁹ Харатян Г., Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане в контексте поиска и кризиса идентичности азербайджанцев. Удины: крах всех усилий самосохранения, Москва, 2015, с. 77.

²⁵⁰ Տե՛ս <https://sptnkne.ws/BmcY> (մուտք՝ 30.01.2020).

Ամփոփելով փաստենք, որ Ճալեթի վանքը երկրամասում մահմեդական հոծ զանգվածով շրջապատված հնաբնակ հայություն համար հանդիսացել է այն վառ օջախը, որի ազգաշահ գործունեության շնորհիվ դարեր ի վեր պահպանվել են քրիստոնեական ծեսերը, հավատալիքները, մշակույթը և դավանաբանությունը:

Նկ. 4. Ճալեթի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու ներկայիս անշագճ տեսքը

GEVORG STEPANYAN

CHALET' MONASTERY AT THE CROSSROADS OF HISTORY

Key words: The left bank of the Kura, Caucasian Albania, Shak'i, Shirvan, Christianity, Vardashen, Chalet', monastery, church, Catholicosate of Aghvank' or Gandzasar.

According to reliable historical records, since ancient times an Armenian segment coexisted with the Caucasian Albanians in the multi-ethnic region on the left bank of the River Kura. As indigenous and culture-creating nation of the region, the Armenians were actively involved in the socio-political, social-economic, educational and cultural life of the area. On the left bank of the Kura, the Armenian cultural influence is mainly apparent in the spreading and reinforcement of Christianity and literacy. In the late X – early XI centuries, the Armenian eparchies of Shamakhi (Shirvan) and Shak'i were founded under the jurisdiction of the Catholicosate of Aghvank' (called Gandzasar since the end of the 14th century). The residence of the Diocesan Primate of Shak'i was in the royal domain of the former capital of Aghvank' Kapaghak, in the church of the ancient village of Chalet', which is very rich in historical monuments. The Surb Astvatsatsin (Holy Theotokos) Monastery in Chalet' with its glorious historical past, a unique monument of Armenian architecture, is also one of the centers of medieval Armenian culture. The Monastery was the seat of the Catholicos of Aghvank' for more than a century, in the years 1406–1516.

The monastery of Chalet' was also known for its scriptorium, where many important manuscripts were copied and illuminated as well as preserved. Under the supervision of archimandrite Sargis Ter-Avagyants and with the financial support of benefactor Aṙak'el Muradyants from Vardashen, a new church with hewn stones was built near the half-ruined old sanctuary.

For the Armenians surrounded by a vast Muslim population in the region, the monastery of Chalet' was an ever-burning hearth for the preservation of the Christian rites, beliefs and culture for centuries.

ГЕВОРГ СТЕПАНЯН

ЧАЛЕТСКИЙ МОНАСТЫРЬ НА ПЕРЕКРЕСТКАХ ИСТОРИИ

Ключевые слова: Левобережье Куры, Собственно Албания, Шаки, Ширван, христианство, Вардашен, Чалет, монастырь, церковь, Агванский или Гандзасарский католикосат.

Исторические источники свидетельствуют о том, что к востоку от Армянского нагорья, на разноэтническом пространстве левобережья Куры, с древних времен проживали не только кавказские албанцы (агванцы), но и определенный армянский этнический элемент, который играл особую роль в культурном и политическом развитии края. Автохтоны и культуuroобразующий народ края, армяне принимали участие в общественно-политической, социально-экономической, культурно-просветительской жизни этого региона. Армянское влияние на этнокультурные процессы левобережья Куры наиболее ярко проявилось в утверждении христианства и распространении письменности. В конце 10-го – начале 11 в. были созданы армянские Шамахийская-Ширванская и Шакийская епархии, находившиеся в подчинении Агванского католикосата (с конца XIV в. стал называться Гандзасарским). Резиденция главы Шакийской епархии находилась в царских владениях бывшей столицы Агванка – престольном Капахаке, в чрезвычайно богатом историческими памятниками армянском селе Чалет, в одноименном монастыре. Имеющий славное прошлое знаменитый монастырь Св. Богородицы в Чалете – своеобразный памятник армянской архитектуры; он был одним из центров армянской средневековой культуры, а с 1406 по 1516 гг. – резиденцией агванских католикосов.

Чалетский монастырь был известен как центр книгописания, где переписывалось, иллюстрировалось и хранилось множество ценных рукописей. Под руководством архимандрита Саргиса Тер-Авагянца на средства ардашенского благотворителя Аракела Мурадянца рядом с полуразрушенным старым храмом была построена новая церковь из тесаных камней.

Для армян, находившихся в плотном мусульманском окружении, Чалетский монастырь на протяжении веков был хранителем христианских обрядов, верований и культуры.